Skuldsatt i Torstuna – syndfri i Bishop Hill

Om missväxt, religiös och ekonomisk kris i ett mellansvenskt fögderi och grundandet av en utopisk amerikansk koloni

IRÉNE A. FLYGARE & MARJA ERIKSON

I början av juni 1846 gick den 30-årige bonden Erik Jansson Myrén från Myrsjö ombord på briggen Charlotta för vidare färd till New York. Han lämnade hustru, liten dotter och gammal far kvar i Sverige. På en annan brigg med samma destination reste systern, bondhustrun Christina Jansdotter, med sin man, aposteln, Anders Andersson och deras fem minderåriga barn. Även den förre nämndemannen Anders Larsson steg ombord med sin familj. Tillsammans med de övriga emigranterna från södra Torstuna härad lämnade de en hembygd drabbad av århundradets värsta missväxt och en bondebefolkning på ruinens brant. De lade bakom sig flera år av religiösa uppror ledda av barndomskamraten, profeten Erik Jansson. Under tre månader kom de att genomlida en plågsam seglats ovanpå en last av stångjärn där rader av släktingar och grannar dog och sänktes i Atlanten. I New York förenades skaran med en större grupp från Hälsingland för vidare färd till Illinois där deras vördade profet väntade på att tillsammans med sina lärjungar grunda kolonin Bishop Hill. Skulderna och alla fastighetstransaktioner lade de bakom sig för att istället bygga upp ett nytt tusenårsrike i total egendomsgemenskap. Erik Myréns tilltro till den planerade gemenskapen hade dock helt försvunnit under den förfärliga resan över Atlanten. Han väntade ett år i New York för att ta nästa skuta hem till familjen och till fortsatta ekonomiska bekymmer. Anders Larsson stannade med familjen i Chicago. Snart började breven från emigranterna sändas hem till janssoniternas lokala beskyddare, länsmannen Johan Ekblom i Torstunaby.

Utgångspunkter

Det som ledde oss in denna närmast osannolika historia var några noteringar i Torstunabonden Anders Perssons dagbok.[1] I juni 1846 skrev Anders Persson nämligen följande vers:

Erik Jansson grannen vår
nu jag får honom gratulera
Bonde uti fyra år
om jag får, väl så högt tilltaga
många tusen banco fick
men det gick, liksom pitt i Greta
nu slut på allt, både korv, och palt
tittar efter mera,
I dag han afsked av oss tog
bort han drog
at Amerika besöka, lyckan öka
Bland kopparfärgade Bavianer [sic!]
Gud låt oss ej bli lik den skara som i kulone
nedfara. (A. Persson 27 juni 1846)[2]

Vad dagboksförfattaren bevittnade var den dittills största utvandringen från Sverige till USA och definitivt den mest spektakulära i hela den svenska emigrationens historia. Utvandrarna var anhängare till profeten Erik Jansson och bekännare till den syndfrihetslära han predikade.

Men Anders Persson skrev också så utförligt i sin dagbok om de besvärliga skördeåren 1844 och 1845 att vi insåg att dagboksförfattaren var indragen i ytterligare omvälvande samhällsförändringar då nästan 30 % av de självägande bönderna i hans hembygd miste sin forna status. Dessa missväxtsårs betydelse för den västeuropeiska utvecklingen (inte minst på Irland) och i förlängningen 1848 års revolution är väl kända.[3] Ingen har dock kopplat ihop den missväxt som rådde i Mälardalen med det religiösa uppror som slutade med utvandring från dess nordvästra del (jfr Gadd 2007). Stora sociala och religiösa förändringar skedde alltså i dagboksförfattarens omgivning. Men vad var det egentligen konkret som hände och vilken var bakgrunden?

Mycket har skrivits om jansismen både i Sverige och i USA.[4] Tidigare forskning har ofta förlitat sig på senare nedskrivna minnen och hågkomster samt på Janssons egen autobiografi.[5] Teologen Cecilia Wejryd har dock i sin avhandling *Läsarna som brände böcker* tagit fasta på den bristande användningen av förstahandskällor i forskningen om jansismen.[6] Hennes undersökning har sitt fokus på de uppflammande motsättningar som Erik Janssons egen teologi och predikningar orsakade under 1840-talet.

Vi tar här utgångspunkt i de kulturella, ekonomiska och religiösa omständigheter som rådde under 1800-talets första decennier i södra Torstuna härad. Vi vill lyfta fram den process av ifrågasättande och omformulerande av den traditionella världsbild som hade inletts i häradet långt före jansismens egentliga genombrott och som är centrala för att förstå hur en vanlig bonde lyckas samla så hängivna skaror och ge människor mod att bryta mot en rad kulturella konventioner. Vårt syfte är att koppla ihop de religiösa motsättningarna med de ekonomiska förhållandena och att ge jansismen en mer uttalad förankring i historien.

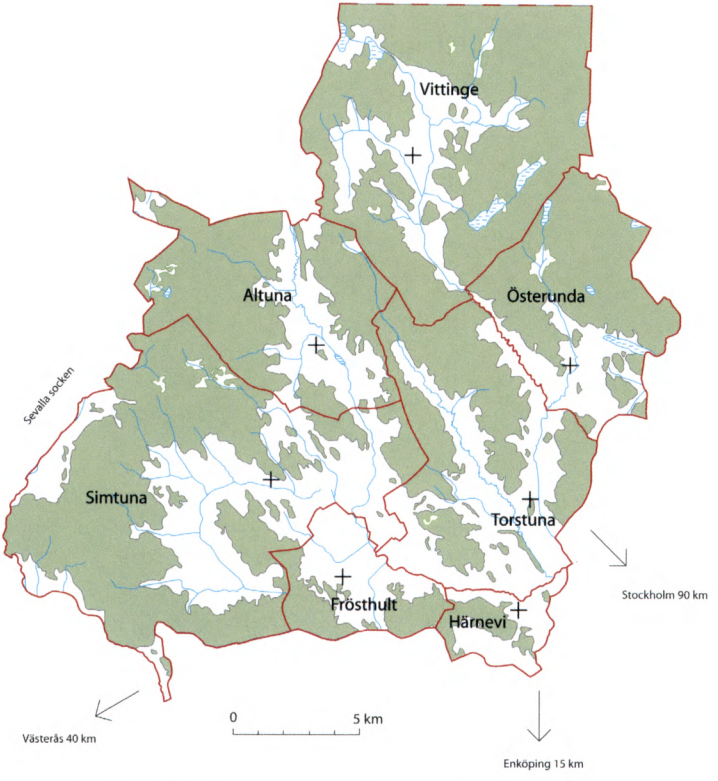

Karta över södra Torstuna och södra Simtuna härader.

Källäget är mycket gott med utförliga officiella dokument framförallt genom en mängd juridiska mål och processer samt omsorgsfulla noteringar gjorda av distriktets nitiske länsman Johan Ekblom.[7] Till vår hjälp har vi även nämndemannen Anders Perssons dagbok där han utförligt kommenterar livet i bygden under denna tid.

Jordbruket, avkastningen och den höga uppodlingsgraden

Torstuna södra härad eller länsmansdistrikt med socknarna Torstuna, Österunda och Härnevi dominerades helt av kommersiell och ensidig spannmålsodling, med en koncentration på höstråg och distriktet ingick i

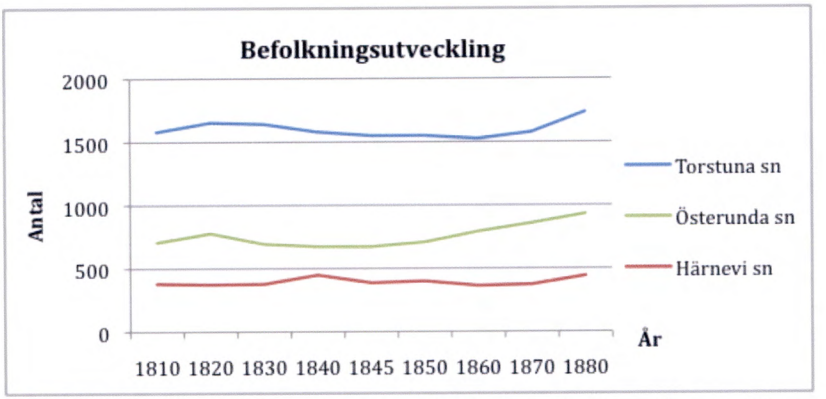

Källa: Tabellverket och Bidrag till Sveriges officiella statistik. (Historisk statistik för Sverige Del 1. Befolkning).

den kornbod som försåg Bergslagen med säd men i ökande grad också Stockholmsområdet. För Torstuna sockens del nådde uppodlingsgraden redan under 1650-talet omkring 28 %, i vissa byar utgjorde den närmare 40 % av totalarealen, i andra goda mellansvenska jordbruksområden var uppodlingsgraden endast 10–5 % vid denna tid.[8] Möjligheterna till nyodling var därför starkt begränsade och på Kungl Maj:ts förfrågan på 1820-talet om det fanns några marker att odla upp, svarade sockenstämman ett enhälligt nej.[9] Då 1800-talet i andra bygder var ett nyodlingens århundrade innebar detta för Torstuna, liksom andra delar av Mälardalen att området relativt sett stagnerade i jämförelse med exempelvis västra Sverige.[10]

Den höga uppodlingsgraden med små expansionsmöjligheter och därmed åtföljande begränsade behov av ytterligare arbetskraft i jordbruket ledde till att antalet hushåll både bland bönder och obesuttna inte ökade och inte heller antalet anställda pigor och drängar ökade.[11] De tre socknarna i distriktet hade en stagnerande befolkningskurva i likhet med övriga områden i östra Mellansveriges slättbygder. Torstuna uppvisar dock den allra svagaste befolkningsutvecklingen i hela Mälardalen.[12]

Jordbruken var bördiga och tämligen stora men låg samlade i små byar där flertalet inte laga skiftades förrän en bit in på 1850-talet. Socknarna ingick i ett område med dominerande skattejord mellan godsbygderna vid Mälarens stränder och den egentliga Bergslagen.[13] Bondehushållen ägde alltså sina gårdar, många av dem ägde flera jordbruksfastigheter och drev

också sidoarrenden. Sammantaget utgjorde de jordägande bondehushållen i Torstunadistriktet 81 % (203 st) av det totala antalet bondehushåll i början av 1800-talet.[14] Hushållen hade anställda pigor och drängar i varierande antal och ofta fanns äldre familjemedlemmar på gårdarna.

Unga ogifta bonddöttrar och pigor liksom gamla kvinnor deltog i åkerarbetet och gifta kvinnor drev periodvis hela gårdar eftersom husbönderna i hög grad var upptagna av handel och administrativa förrättningar. Husmödrarna ansvarade tillsammans med sina pigor även för boskapsskötsel och mjölkhantering. Självklart var det en patriarkal miljö inte minst därför att husfadern var ansvarig för hushållsmedlemmarnas uppförande. Kvinnors formella rättigheter kringskars också effektivt av de juridiska förhållandena men både dagböcker och domböcker visar att många kvinnor ändå skaffade sig ett relativt stort informellt manöverutrymme och makt.[15]

Genom en rad större släktutredningar kan vi visa hur en elit av skattebondefamiljer då och då skickade någon av sönerna till universitetet i Uppsala där de utbildade sig till präster eller tog en kameralexamen. I flera fall behöll de sin arvejord i hembygden och släkter inom det lägre prästerskapet och bondesläkter sammanlänkades ibland genom giftermål. Samma förhållande gällde länsmän, häradsskrivare, klockare och lägre officerare. Hårdraget kunde morfar vara komminister i grannsocknen, farfar länsman, pappa skattebonde och riksdagman. Vad källorna visar är alltså en mer porös social gruppering än vad den politiska ståndsrepresentationen och den lutherska Hustavlans ståndsideologi uttrycker.

Silver i skåpen

Skattebondehushållen bestod av en större grupp av tämligen välbärgade familjer men det fanns även ett relativt omfattande skikt av mycket förmögna bönder. Torparna omfattade endast få hushåll (11% av totalt 550 hushåll år 1820). Det endogama giftermålsmönstret och livet i oskiftade byar tvingade dock samman bondehushållen, oavsett förmögenhet och status. Under andra halvan av 1700-talet och tidigt 1800-tal visar bouppteckningarna på ett betydande innehav av silverpjäser, sidenkläder (till och med barnkläder i siden) och påkostade möblemang. Dock visar genomgången av bouppteckningar efter verksamma bönder att man trots sina tillgångar var indragna i en låneekonomi och man redan runt 1820 började ta lån i Riksbanken samt att skuldsättningen steg under perioden 1820 till 1840-talets slut.[16]

Torstunaby

Vår undersökning börjar åren runt 1815 då de tärande Napoleonkrigen slutat. Denna krigstid hade medfört att i stort sett hela

Böndernas välstånd tog sig bland annat uttryck i påkostade bostadsinteriörer.
Del av väggmålningssvit (slutet av 1700-t) från Sävasta, Altuna. Foto Tommy Arvidson.

soldat- och grenadjärkåren i distriktet dött i strider eller av fältsjukor. Undersökningen börjar också på en bestämd plats nämligen Torstunaby som var kyrkby och den mest befolkade byn och en central mötesplats i både religiösa och sekulära avseenden. Runt ett litet torg och utefter bygatan trängdes gårdar och bebyggelse. Kyrkoherdebostället tillhörde första klassens pastorat om tre mantal av bördig jordbruksmark. Kyrkoherdarna (det högre prästerskapet) hade rätt till regelbundet tionde av socknens spannmålsskörd men även till pengar och mjölkkor vid begravningar och andra förrättningar. År 1815 innehades kyrkoherdetjänsten av hovpredikanten Jonas Berggren, vars stora hushåll bestod av allt från hönspigor till demoiseller. Snett emot prästgården låg gästgiveriet, en stor gård som erbjöd mat och rum för resande i utbyte mot att jordskatterna sänktes. I byn fanns även några militärboställen med tillhörande jordbruk. Likaså brukade komminister Gustav Stark sitt boställe och så även klockaren, Per-Erik Brandt. Här fanns också skollärare, fattigstuga, sockenstuga och sockenmagasin. Fattigfolk trängdes med udda existenser som avdankade kirurger, skepparänkor och häradsskrivare.

Hushållen i Torstunaby var stora med många anställda och det förefaller ha varit attraktivt för både bondsöner och bonddöttrar att ta tjänst här. Många bönder försökte köpa eller arrendera jordegendomar i byn. Bland invånare fanns också Jan Mattsson and Sara Ersdotter, föräldrar till den blivande profeten, Erik Jansson, och de hade tillgång till ett av stort jordbruk på 1,25 mantal. De arrenderade ett fänriksboställe men hade även egen jord och sina egna arrendatorer och torpare. Både Jan och Sara var födda i Torstuna där de hade hela sin släkt.[17] Även länsmannen Johan Ekblom

Torstuna kyrka från söder. Här konfirmerades Erik Jansson. Hans båda läspräster var kyrkoherde Jonas Berggren och komminister Gustaf Stark. Företrädare för två olika sätt att uttolka det kristna budskapet. Foto Johan Dellbeck, Upplandsmuseet.

föredrog att bosätta sig här hos hustrun i gästgiveriet trots att det till tjänsten hörde ett boställe i en grannby. Gästgiveriet blev en livlig kontaktpunkt eftersom länsmannen skötte alla ärenden härifrån. Nämndemän, fjärdingsmän, häradsdomare och skrivare sprang ut och in i byn tvärs över torget och längs bygatan för att distribuera förpantningar, testamenten, stämningar, lagfarter, syneprotokoll och alla andra tusentals skrivelser som upprätthöll den rättsliga strukturen i dåtidens agrarsamhälle.

Länsmannen Johan Erik Ekblom – förmedlaren

Utifrån vår teoretiska utgångspunkt är Torstunaby exempel på en sådan plats som samhället producerades i, en knutpunkt eller nod

Länsmannen i Torstuna härad Johan Erik Ekblom 1790-1881. Klockarson från Härnevi och jansoniternas beskyddare. Ända till sin död tog han emot brev från sockenbor som utvandrat till Bishop Hill och Chicago. Foto okänd.

där många människor av olika slag möttes och där nätverk bildades som sträckte sig ut över bygden. Genom att detaljgranska en rad källor som dagböcker, domböcker, husförhörslängder, konkurser, bouppteckningar, ekonomiska redovisningar, sockenstämmor och skrivelser är det möjligt att kartlägga väsentliga delar av Torstunaböndernas nätverk under åren 1770–1850. Därigenom ges en inblick i hur samhällsprocessen flyter fram i horisontella och relativt öppna nätverk snarare än i avgränsade hierarkier. Metoden att kartlägga nätverk har vi utvecklat genom inspiration från Harold Garfinkel, Bruno Latour och Gabriel Tarde.[18]

Ett sådant perspektiv utesluter inte att det finns resursstarka människor med makt och inflytande. Genom att vissa individer (mediatorer eller network brokers) mer än andra ingår i skilda sociala nätverk där de aktivt verkar för att föra samman olika konstellationer av människor som annars kanske inte kommit i kontakt med varandra, kan sådana brokers förmedla idéer och materiella tillgångar på ett ibland oväntat sätt.[19] Bara i Torstunaby fanns ett närmast oändligt antal gränssnitt mellan individer av olika härkomst och samhällsposition. Varje sådant gränssnitt, nod eller knutpunkt är värd att beakta eftersom i det visar sig att i de nätverk vi studerat, utbyttes inte bara pengar, gårdar, äkta hälfter utan också böcker, tidningar, skvaller, tankar och idéer om individens frihet och samhällets sekularisering.

En uttalad network broker eller mediator var länsmannen Johan Erik Ekblom. Alla som intresserat sig för janssoniterna har noterat hans centrala roll och röster har höjts att han i själva verket var den andliga ledaren.[20] Ekblom föddes 1790 men fadern, klockare i Härnevi, dog tidigt och lämnade

änka och barn i utblottat tillstånd. Torstunaklockaren Brandt tog hand om pojken och lät honom läsa för informator tillsammans med sina egna barn. Vänskapen med kyrkbyns dåvarande barn blev grogrund för ett kraftfullt nätverk verksamt i decennier framåt och som senare kom att sträckas ut till USA. Ekblom gjorde karriär inom den statliga administrationen men nöjde sig med en länsmanstjänst och år 1815 tillträdde han sin befattning som också innebar att vara allmän åklagare. Han återvände samma år till Torstunaby och äktade där den förmögna gästgivaränkan Britta Sagström.[21] Genom äktenskapet blev han jordägare och förvaltade stora arealer skattejord, medan Ekbloms mor och systrar fortsatte leva i grannskapet under små omständigheter.

Kunskapsspridning i ett horisontellt nätverk

Ekblom kunde sedan barndomen falla tillbaka på relationer med de lägre kyrkliga ämbetsmännen, han var redan i ungdomen högt ansedd inom den statliga administrationen och som jordägare byggde han allianser med nämndemän, riksdagsmän och rusthållare. Hans nätverk sträckte sig från den kände folkminnesuppteckna ren och kyrkoherden Arvid August Afzelius (som han senare blev släkt med) till pigor som Anna- Maria Stråle och Sofia Schön samt bondhustrun Sara Ersdotter, mor till Erik Jansson. Genom sönerna som studerade i Uppsala för Erik Gustaf Geijer höll han sig väl informerad om samhällsaktuella ämnen men kunde också i motsatt riktning förmedla vad som hände bland bönderna på den landsbygd han bebodde.[22] Ekblom var en utpräglad ekonomisk rationalist och hans statistiska underlag, ekonomiska typkalkyler över jordbruk och hans rapporter till länsstyrelsen är föredömliga, noggranna och heltäckande. Men han var också swedenborgare och fast övertygad om det verkliga i transcendentala tillstånd och upplevelser. Hans ambitioner var att verka för en god ekonomi i distriktet men han uppmuntrade även till frigörelse från traditionella auktoriteter samt till en ökad insikt om medborgerliga rättigheter och han kom att engageras i en folklig oppositionell kristendom delvis färgad av herrnhutiska och swedenborgska idéer.

"Böner – varma som våra tårar och vårt blod"

Den folkliga religiösa intensiteten ökade i Sverige under 1700-talet och pietismen kom att spela en allt större roll och i vissa regioner även en herrnhutisk väckelse. Ur dessa tidiga rörelser utvecklades en rad folkliga uttolkningar som Ropare, Hoofianer, Åkianer, ortodoxa, apokalyptiska, milleniarister, innerliga, svärmiska eller mystiska.[23] Gemensamt var en betoning av individens ansvar och personliga övertygelse liksom en inneboende frigörelse från det rådande samhällssystemet.

Idéhistorikern Thomas Bredsdorff be-

skriver i sin bok *Den brogede oplysning* att upplysningen också måste sökas ute bland folket i alla de sammanslutningar och sekter inte minst de religiösa som växte fram under 1700–1800-talet. Bredsdorff menar att kärnan i pietismen och metodismen är "läs själv", det vill säga ingen behöver underordna sig de skriftlärdas uttolkningar. Människan, alldeles oavsett kön och rang, kunde nu vara sin egen auktoritet. När detta började praktiseras i verkligheten skapade det stor oro. Bredsdorff använder begreppet dissens, avståndstagande, för dessa tankegångar och menar att föreställningen om frälsningen under denna tid för dessa människor formade idén om frigörelsen samt en önskan om en omstörtande förvandling som gör de frälsta och frigjorda till deltagare i upplysningsprojektet.[24]

Skattebönderna deltog i en mängd kommittéer, elektorsgrupper, stämmor och andra valda organ, ett deltagande som krävde kunskap utöver den rent agrara. Mot bakgrund av de boktitlar som återfinns i bondebefolkningens boupptecknigar och de notiser från dagboken om hur man lånade både böcker och tidningar av varandra, råder inget tvivel om att man kontinuerligt utvecklade sin kunskap. Här fanns ekonomiska handböcker, språklexikon, lagböcker, Newtons böcker om universum, historie- och geografiböcker, kartböcker mm. Men här fanns också annan litteratur bortom det praktiska som Bastholms filosofi, konstböcker samt verk av den drastiska skriftställaren Gottlieb Cober.[25]

Redan vid de första sockenstämmorna som Ekblom deltog i efter tillträdet som länsman utmanade och förolämpade han stämmans ordförande, hovpredikanten Jonas Berggren. Ekblom lämnade in ett förslag på hur sockenmagasinets ekonomiska redovisning borde ske, han presenterade även krav på en bänkindelning i kyrkan. Vid en stämma urartade mötet helt när en av rusthållarna hoppade runt och hytte med käppen åt prästen under rop om att denne var en krångelmakare som inte brydde sig om sin församling annat än när det var dags att samla in tionde och andra ekonomiska pålagor. Ekblom kallade Berggren för en man utan ord och avsked.[26]

Kyrkoherde Berggren protesterade till ärkestiftets domkapitel och menade att händelsen tydde på en djupare motsättning. Även Ekbloms anhängare skickade in en skrivelse till domkapitlet och menade att kyrkoherden inte lyssnade på bönderna. Bland annat hade domkapitlet suspenderat komminister Stark på kyrkoherdens inrådan. Bönderna ville omgående ha tillbaka honom och ansåg även att han skulle leda sockenstämman. Dagboksförfattaren Anders Persson var en av dem som skrev under tillsammans med sin bror och i spetsen för skrivelsen stod deras far, häradsdomaren Per Jansson i Vappeby. Detta var ett fräckt försök att devalvera kyrkoherdens makt och

centrala roll i sockenstämman och Berggren var inte sen att protestera. Domkapitlet svarade genom att sända ut flera av sina medlemmar för att lugna ner församlingen.[27] Resultatet av dessa händelser blev att länsmannen fortsättningsvis kom att ta stor plats i stämman.

Kyrkoherde Berggren var en rationell och aningen neologiskt inriktad prästman medan Ekblom var starkt orienterad åt den andliga mystiken. Komminister Stark predikade på ett känslosamt språk, möjligen är det detta varmare predikosätt som dagboksförfattaren Anders Persson i längtande ordalag beskriver när han anför att forna tiders präster fick församlingen att gråta av rörelse (vilket antyder på en viss herrnhutisk inspiration).[28] Men i lika hög grad representerade Ekblom och hans formering en växande insikt om medborgerliga rättigheter och en ökad folklig makt. Skarpa ordväxlingar och en markering av gränserna för kyrkoherdens befogenheter blev följden. Två representanter för den svenska nationalstaten, kyrkoherden som representerade den luthersk ortodoxa statskyrkan, och länsmannen som var statens juridiska och fiskala tillsynsman, bodde i samma by och utmanade varandra om var gränserna för deras respektive maktsfärer gick.

Problemen fortsatte under hela 1820-talet och komminister Stark varnades för att han vilseledde läsbarnen med sina utläggningar om naturen och om olika sorters fåglar och fiskar.[29] Den religiösa intensiteten ökade när en fattig piga, Anna Katarina Lundgren (benämnd Kamjungfrun), flyttade till distriktet. Stark höll henne gömd i sitt hem, och hjälpte henne ut på nätterna då hon besökte olika gårdar för att predika och få kontakt med andevärlden. Trots förbudet mot konventiklar samlade hon stora skaror vid sina sammankomster. Tillsammans med en teologistuderande Douhan predikade hon även mot lyx och flärd.[30] När hon flyttade bort från distriktet efterträddes hon av en bondeänka i Härnevi vars små barn råkat få kontakt direkt med Jesus hemma i köket. Denna änka visade sig vara Ekbloms kusin. Deras syner tecknades ned i en skrift som cirkulerade i bygden och vars sanningsenlighet intygades av länsman Ekblom och komminister Stark. Ärkestiftets domkapitel suspenderade Stark och den blivande teologen. Bondemenigheten var inte sen med ett motbrev som svämmade över i ordalag av blod, tårar och kyssar när församlingen vädjade att om så bara för en endaste gång åter få höra sin älskade unge predikant.[31]

I konflikten skymtar två värdesystem: kyrkoherden önskade förnuft, lugn, sitt tionde betalt och enhetsstatens fortsatta kontroll över medborgarna genom den lutherskt-ortodoxa kyrkan. Bönderna ville definiera sin tro utifrån egen svärmande övertygelse och önskade en själasörjare med värme och andlighet, mindre av kyrklig auktoritet och mer av sekulärt styre.

Kyrkoherden predikade om en Gud som ordnat världen en gång för alla och som människan inte kunde nå. Komministern predikade om en Gud som uppenbarade sig på åkrar och i hus, i blommor och djur och vars nya rike snart skulle infinna sig. Kyrkoherden var påtagligt pressad av anhängarna till pigan Lundgren och antecknade i husförhörslängderna vilka han ansåg vara lundgrenianer. Här återfinns bland andra länsman Ekblom och bondhustrun Sara Ersdotter, mor till den blivande profeten och vars egen mor hade ett religiöst beteende som inte uppskattades av kyrkoherde Berggren.[32] Eftersom både barn och unga samlades för att höra den predikande pigan är det högst troligt att även Erik Jansson följde sin mor till dessa möten. I sina minnen skriver han om Kamjungfrun men även om sina diskussioner med konfirmationsprästerna (komministern och kyrkoherden).[33] Anna-Maria Stråle som var en av Erik Janssons trognaste anhängare redogör även hon för Erik Janssons utläggningar med prästerna i samband med den första nattvardsgången.[34] Berggren antecknade i husförhörslängden att den unge Jansson var ”illa känd.”

När Erik växte upp på 1820-talet var alltså hans egen mor, en rad andra betydande bondkvinnor och bönder, länsmannen och komministern förenade i en folklig religiös gemenskap som oroade domkapitel och högre prästerskap. Beståndsdelarna i denna religiösa gemenskap var en blandning av herrnhutiskt svärmeri, pietistisk individualism och en släng av swedenborgsk korrespondens- och andelära. Det var i denna miljö den unge Eriks religiositet formades i ett samspel med andra sökande.

Hans mor, Sara Ersdotter var alltså en av dem som bidrog till den religiösa oron redan under 1820-talet. Flera av de kvinnor som senare skulle komma att bli viktiga aktörer i jansismen och så småningom i grundandet av den utopiska kolonin Bishop Hill finner vi i länsmannens omedelbara närhet. Detta nätverk inneslöt en rad kvinnor, som utifrån sitt kön saknade tillgång till sockenstämman eller andra beslutande organ, men som under en orolig tid genom religiöst engagemang fick inflytande och kunde påverka samhällsutvecklingen. I turbulenta tider då den kulturella och sociala ordningen gungade blev det alltså möjligt för kvinnor att träda fram i publika sammanhang. Under de år då jansismen började spira finner vi en rad kvinnor som predikar och organiserar, vilket i praktiken betydde att stora grupper sockenbor hellre lyssnade till en piga eller bondhustru än till kyrkoherden.

Oroligheterna fortsatte under 1830-talet. Bönderna lierade sig med vissa komministrar. Kyrkoherdarna besvärades och protesterade till domkapitlet som avsatte eller förflyttade det lägre prästerskapet med påföljd att bönderna, såväl nämndemän som kyrkvärdar, svarade i känslosamma och

upprörda brev till ärkebiskopen. Bönderna var noga med att påpeka att de även talade för sina hustrur och sitt tjänstefolk.

När Sara Ersdotters och Jan Mattssons son Erik var i tjugoårsåldern började han predika hemmavid. Efter att ha gift sig med sin syssling bondedottern Maja Stina Larsdotter från Rung i Torstuna arrenderade de en tid en gård i Vappeby där Anna-Maria Stråle var piga. Därefter köpte de år 1841 en gård i Sonkarby i Österunda, en halv mil från barndomshemmet i Torstunaby.[35] Föräldrarna Jan Mattsson och Sara Ersdotter sålde även de sitt hemman i Torstuna och köpte Klockargården i Österunda som kom att stå i centrum för den kommande utvecklingen.[36] Efter flytten till Österunda inleddes radikaliseringen av Erik Janssons förkunnelse samtidigt som han stöddes av den dåvarande komministern Riesberg i socknen. Därmed inleddes en ännu mer ansträngd period.

En kris under uppsegling 1841–43

År 1841 drabbades hela landet utom de allra nordligaste provinserna av svaga skördar. I Torstuna länsmansdistrikt var avkastningen under åren 1841–43 mellan 2:a och 4:e kornet på huvudgrödan råg, mot det vanliga 7–8:e kornet. Dåliga skördar flera år i rad tärde hårt på bondehushållens ekonomi men också på individernas mentala tillstånd. I mars år 1843 höll fältprosten Johansson förhör med komminister Riesberg om läseriet i Österunda. Prosten oroades över att folk hade slutat sköta sina sysslor och istället satt hemma och grät. Riesberg måste lära människorna att vara förnuftiga! Förnuftet är blint och förblindat, svarade Riesberg. Prosten hade också hört om sammankomster med de mest underliga företeelser där unga flickor dansat ängladanser och äldre kvinnor föreställt eller nedkallat helgon. Riesberg borde samla folket i kyrkan och inte låta en sådan som Erik Jansson med sin upprörda fantasi skapa oro. Prosten ville också veta om det var sant att Jansson rest från sin gård i Sonkarby till Hälsingland för att knyta kontakt med läsare där, vilket Riesberg bekräftade.[37] Erik Jansson befanns sig nu i Hälsingland i södra Norrland för att sälja vetemjöl i de socknar där läseriet var särskilt utbrett.

Den lilla rörelse som började på 1820-talet med predikande kvinnor som drev ut andar, synska kvinnor och barn som aktivt stöddes av både länsman Ekblom och det lägre prästerskapet kom i mötet med de hälsingländska läsarna att bli en mycket omfattande upprorsrörelse med tusentals anhängare spridda över ärkestiftet och delar av Västerås stift. En rörelse som upprörde stora delar av Sverige ända in i den kungliga konseljen, och där Jansson av sin samtid kom att utmålas som en ny Thomas Müntzer, den beryktade ledaren för de tyska bondeupproren under 1500-talet.

Rutten säd

I Torstuna började höskörden 1844 i slutet av juli under någorlunda bärgningsförhållanden, men i likhet med Mellansverige i övrigt inleddes augusti med ihållande regn och svåra åskväder.[38] Dagboksskrivaren Anders Persson noterade att han aldrig upplevt så svåra bärgningsförhållanden under de dryga 40 år han slagit hö. Spannmålsskörden såg än så länge lovande ut. Men dagboksförfattaren kände en viss oro ... *regn och oväder vankar. Hos mig uppstår sorgliga tankar då jag på bärgningen tänker. Men allvisa Herre tag fläcken ur solen. Låt detta element få upptorka jorden. Låt frukterna mogna och komma i hus.*[39]

Regnet ökade dock på vecka för vecka och långt in i oktober stod flera hundra sädesskylar kvar som dagbokshushållet inte kunnat bärga. Runt om i bygden mältade både råg och annan spannmål ute på fälten och det lilla man lyckades få under tak var surt och av dålig kvalitet. Sådden av höstråg blev kraftigt försenad och måste göras i dåligt bearbetad jord med undermåligt utsäde. Förutsättningarna för etableringen av nästa års gröda var usla och den viktiga spannmålsekonomin befann sig i gungning.

Brända böcker

I början av sommaren 1844 flyttade Erik Jansson med sin familj till Hälsingland där de köpt en gård samtidigt som de hade jordegendom kvar i Österunda. Strax därpå tändes det första bokbålet i Alfta socken där janssoniterna brände såväl Luthers katekes som Arndts böcker, postillor och böneböcker. Efter några veckor började man bränna böcker även i Torstuna länsmansdistrikt. Här tändes dock inga bokbål utan böckerna kastades i köksspisar och bakugnar.[40] Bokbränningarna motiverades med att Bibeln vara det enda gudomliga fundament som kristendomen vilade på, postillor och katekeser däremot var skrivna av människor. Intensiteten steg hos myndigheterna och de högsta rättsvårdande instanserna började agera samtidigt som tidningarna blev allt ivrigare att rapportera om uppståndelserna. Erik Jansson häktades och fördes till Västerås för sinnesundersökning, men friskförklarades och återvände hem till Österunda där församlingen fått en ny komminister Nils Abraham Arenander som blev en av de främsta motståndarna till janssoniterna.[41]

En korthusekonomi

Under vintern 1844–45 insåg allt fler att det egna utsädet var i det närmaste omöjligt att så med. Friskt utsäde måste inköpas men pengabristen tvingade fram ytterligare lånade medel. Samtidigt avtog betalningsförmågan successivt och utmätningsdiariet för länsmansdistriktet visar hur antalet mål ökade dramatiskt under 1845.

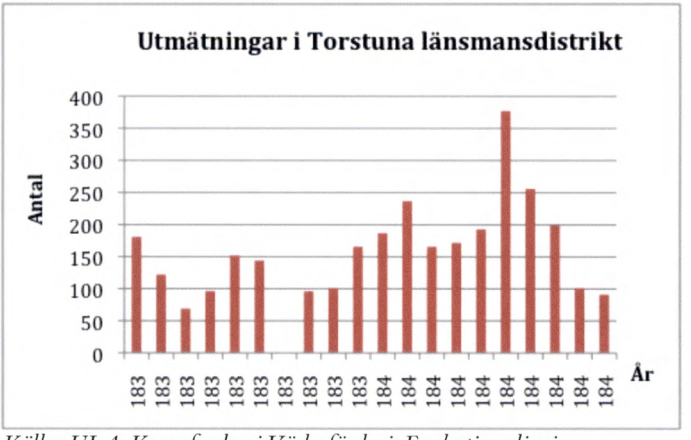

Källa: ULA. Kronofogden i Väsby fögderi, Exekutionsdiarier.

Alla som krävde in betalningar, vare sig det rörde sig om handelsmän som inte fått betalt för varor de sålt till bönderna, drängar och pigor som inte fått avtalad årslön, jordägare som inte fått arrenden, borgenärer som inte erhållit vare sig ränta eller amorteringar, gamla jordägare vars barn underlät att betala den kontrakterade fördelen och inte minst Riksbankens ombud, alla dessa vände sig till häradstinget med sina krav att genom utmätning få sina fordringar registrerade och gäldade.[42] Ett av de första målen gällde Erik Jansson och fadern Jan Mattsson där Riksbanken genom Bancodiskontverket krävde betalning för förfallna reverser.[43]

Redan i mars detta år började gårdar och hemmansdelar bjudas ut på exekutiv auktion. En av de första som drabbades var den tidigare så välbeställde bonden Anders Larsson i Hällby, Österunda. Redan som 22-åring tog han sitt första inteckningslån i Riksbanken med fastigheten som säkerhet. Han blev med tiden den enskilt största inteckningstagaren i Torstuna länsmansdistrikt. Han var född i Torstuna, förmöget gift i två äktenskap och med en större barnaskara, nämndeman, kyrkvärd, ledamot av en rad kommittéer samt tillsammans med sin hustru anhängare av Erik Janssons lära. Med Anders Larssons obestånd började bondeekonomin i distriktet att falla som ett korthus. Hans eget fall började dock med att han förfalskade namnteckningarna på en borgensförbindelse för ett lån som togs för distriktets näst största låntagare, nämndemannen Anders Andersson i Sonkarby.[44] Ett alltmer desperat ekonomiskt beteende

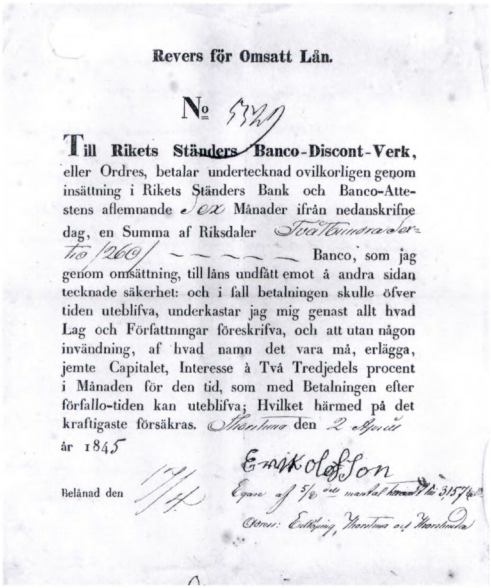

Revers för Omsatt Lån.

№ 5340

Till Rikets Ständers Banco-Discont-Verk, eller Ordres, betalar undertecknad ovilkorligen genom insättning i Rikets Ständers Bank och Banco-Attestens aflemnande 6 ox Månader ifrån nedanskrifne dag, en Summa af Riksdaler Tvåhundranåtio 1260/ — — — — Banco, som jag genom omsättning, till läns undfått emot å andra sidan tecknade säkerhet: och i fall betalningen skulle öfver tiden uteblifva, underkastar jag mig genast allt hvad Lag och Författningar föreskrifva, och att utan någon invändning, af hvad namn det vara må, erlägga, jemte Capitalet, Interesse å Två Tredjedels procent i Månaden för den tid, som med Betalningen efter förfallo-tiden kan uteblifva; Hvilket härmed på det kraftigaste försäkras. Torstuna den 2 Januari år 1845

Erik Olofsson

Belånad den 1/4

Egare af 5/8 mtl mantal Torstuna No 3157/8

Attest: Eskilstuna, Torstuna och Vinsta

Missväxten ledde till att man inte kunde betala på gamla lån i Riksbanken utan tvingades ta kortfristiga lån i Banco-Discontoverket. Privat arkiv Torslunda, Torstuna.

började nu där bönderna borgade kors och tvärs för varandra på lån som togs i Riksbanken (Bancodiskonten). De med stora jordegendomar intecknade dessa ytterligare och de medel som frigjordes användes för att låna ut till andra bönder. Till sist hade ett enormt nätverk eller snarare härva av skuldeförbindelser skapats där privata lån blandades med institutionella. I stort sett alla hushåll i distriktet återfanns ibland som långivare, ibland som låntagare och ofta som borgenär.

En biblisk torka

År 1845 tycks ha inletts med tämligen milt väder men dagboksförfattaren Anders Persson noterade flera yrväder, varav det sista i början av maj. Därefter lade sig ett omfattande högtryck över bygderna med svår torka och hetta. Dagboken blir allt fåordigare och väderupplysningarna saknas nästan helt medan dess författare beskriver hur han rev mossa och torv till djuren i ett ”svårt foderår”.

Efter föregående års regnande var jorden hopslagen och torkan förvandlade den till en hård skorpa där den säd som alls grodde tynade bort. Det usla utsädet, svampangripet och med dålig grobarhet förvärrade situationen.[45] I juli 1845 var det dock dans hemma hos Erik Myrén och hans hustru Lina och den ekonomiska krisen verkade helt bortglömd. Glädjen stod högt i tak och en backanalisk yra rådde. Alla var där, även Anders Persson som tecknade ned festen i sin dagbok, brännvinet flödade och pigor, unga hustrur, drängar och husbönder var klädda i senaste mode, rökte och dansade de modernaste danser.[46] Samtidigt låg Erik Jansson gömd sedan veckor i en loge i Torstuna på flykt undan Svea hovrätts förhör. Men ännu hade inte årets katastrofskörd bärgats och medan många anade ett stålbad under kommande vinter, verkade andra ta lätt på problemen. Ett av de bondehushåll som snart skulle göra en dunderkonkurs

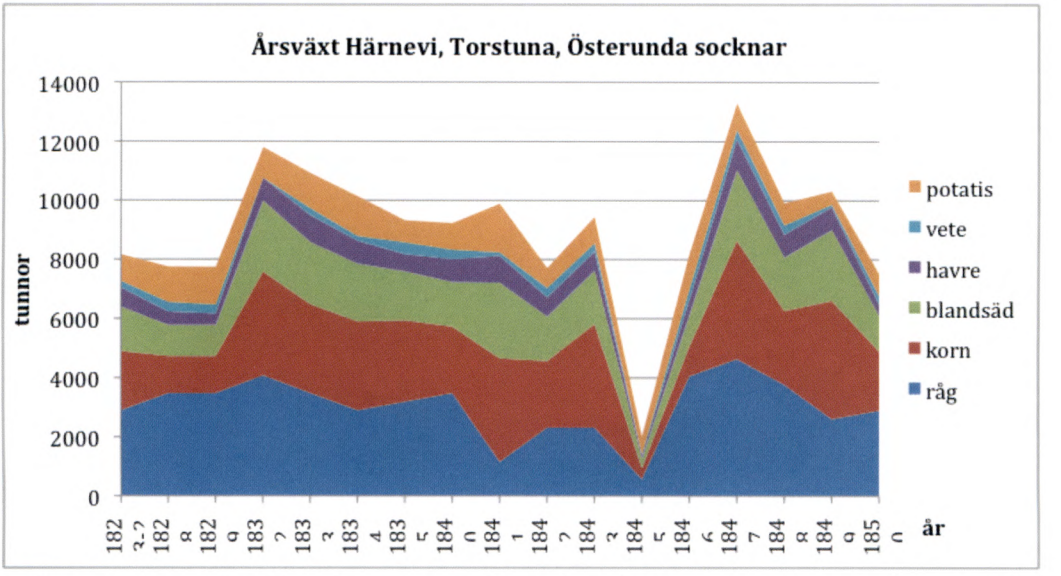

Källa: ULA. Kronofogden i Väsby fögderi. F 3:3m. Årsväxtberättelser 1828-1866. Diagrammet bygger på en fast utsädesmängd för distriktet, angiven i slutet av 1820-talet. Flera källor anger att nyodlingen var mycket liten i området under perioden 1820-1850. (tunna: 146 liter)

fortsatte att handla både ädla viner, likörer och exotiska kryddor på kredit av handlare i Enköping.[47]

"Bekännelsen om vår fattigdom är bedrövlig"

Några månader senare satt sockennämnderna tillsammans med länsmannen i distriktet för att summera det sorgliga resultatet av årets skörd. Inte bara enstaka hemmansägare utan hela byar uppgavs totalt sakna skörd att bärga eftersom avkastningen på råg endast blev 1:a kornet, man fick utsädet tillbaka men inte mer, och samma resultat rådde för blandsäd och havre. Kornet gav ¾ av utsädet, vetet likaså. Potatiskörden var bättre men av ringa kommersiellt värde. Även djurhållningen drabbades eftersom mängderna halm och foderspannmål var närmast obefintliga och ledde till en omfattande utslaktning inleddes.

Den ekonomiska situationen blev allt värre och allt fler drabbades av utmätningar. En del krav löstes direkt, inte minst genom att en stor del av silverpjäserna pantsattes, medan andra ledde till att länsmannen hämtade allt från kreatur och redskap till

bohag för att sälja på exekutiva auktioner. Det stora utbudet av boskap och lösöre ledde snart till sjunkande priser och mycket gick inte att sälja, vilket ledde den pressade länsmannen Ekblom att be sockenstämman om hjälp att förvara alla kopparbunkar, bleckpannor och annat osäljbart. Även priser på nötkreatur och hästar föll vilket tyder på att marknaden hade brutit samman eftersom angränsande län var lika hårt drabbade.

Bondehushåll med många skulder och ettriga fordringsägare förebyggde ibland hotande utmätningar genom att ge bort hela eller väsentliga delar av sitt lösöre som hästar, kor, redskap och bohag och ibland även innestående gröda till gamla föräldrar, andra släktingar eller folk som hade det bättre ekonomiskt. Domböckerna uppvisar en mängd sådana gåvobrev, bland annat mellan Erik Janssons ekonomiskt utsatta bröder. Under 1845 ökade antalet kraftigt och alla innehåller formuleringen att det som gåvobreven räknar upp får stå kvar hos givaren så länge det behövs. En sådan handling innebar att utmätningar av lösöre inte kunde genomföras eftersom tillgångar saknades, de ägdes ju formellt av någon annan.[48]

Under hösten 1845 gjordes en förfrågan till länets socknar om det ekonomiska tillståndet. Sockenmännen i Torstuna uppgav att det var nära 120 hushåll med totalt 350 personer som saknade tillgångar.[49] I Österunda var tillståndet minst lika förtvivlat; "*Vi äger ej brödföda till jul om vi sammanskjuta våra håfvor...*". Stämman angav vid samma tillfälle att man var i behov av minst 550 tunnor vårsäd till utsäde och att behovet till brödföda var minst 1400 tunnor.[50] Arbetslönerna sjönk till hälften och bönderna undvek att anställa. Hårdast drabbade var jordlösa hushåll där fattigdomen även i goda tider var närvarande. I Österunda satte man upp utspisningslokaler där fattiga fick tre mål mat i veckan. I hela Sverige ökade tjuvnadsbrotten under de besvärliga åren vilket också avspeglas i häradets domböcker. Allt från inbrott i förrådsbodar där korv, bröd och kött blev bytet, inbrott i kvarnarna på jakt efter mjöl, lövtäkt på andras ängar, till att man stal mark från varandra för att odla på.[51]

Missväxten som drabbade Mälardalens slättbygder år 1845 gav upphov till de dittills största nödhjälpsinsatserna från statligt håll och länsstyrelserna fördelade undsättningsmedlen till de drabbade socknarna. Landshövdingen i Västmanland lät länets största spannmålshandlare organisera en omfattande utlåningsverksamhet för inköp av utsäde. Nödarbeten inleddes i form av vägbyggen, uppodling av mossar och sjösänkningar. Frivilliga insamlingar av pengar skedde även.[52] Undsättningen till Västmanland uppgick till 225 000, till Stockholms län 336 000 och till Uppsala län till 340 000 riksdaler banco.[53]

Undsättningslånen togs av respektive

sockenmän genom en gemensam ansvarsförbindelse.[54] Nödhjälpslånen under 1845 och 1846 var dock inte tillräckliga för att bondehushållen skulle klara av sin försörjning, anskaffa utsäde och samtidigt betala ränta på gamla lån. Länsman Ekblom skrev att lantmannen varit tvungen att skuldsätta sig för brödföda och skatternas betalande. Flera års svaga skördar, och framförallt den svåra missväxten hade lett till att bönderna *"åsamkat sig betydeliga skulder, i synnerhet från Banco Diskont Werket"*.[55]

Syndfria i Jesu namn

Sterbhuset efter Erik Janssons far lät år 1845 försälja Klockargården i Österunda till en familj från Forsa i Hälsingland (Olof Jonsson och Cecilia Larsdotter), med ett fördelskontrakt för änkan Sara Ersdotter som alltså bodde kvar på gården.[56] Ytterligare personer från hälsingesocknar började förvärva hemmansdelar i både Österunda och Torstuna.[57] I mötet mellan hälsingar och västmanlänningar radikaliserades de religiösa uttrycken medan de kyrkliga och värdsliga dömande instanserna försökte stoppa rörelsen. Erik Jansson ställdes på nytt inför rätta och sattes i häktet i Gävle. Vid denna tid hade janssoniterna upprättat en kyrklig organisation med 12 apostlar och en klockare. Erik Jansson, som med en väldig hastighet författade en rad religiösa skrifter liksom en egen psalmbok, lät nu också organisera ett eget tryckeri.[58]

Omedelbart efter trettonhelgen år 1845 författade komminister Arenander en skrivelse i vilken han fruktade att den religiösa oron skulle sprida sig så att hela Herrans församling bleve ett i synden fördränkt Sodom. Fick dessa guds- och människoföraktare fortsätta att driva sitt katolska väsende under den sanna religionens täckelse skulle de komma att störta samhällets grundpelare: laglydnad och ordning.[59]

Vid nattvardsförhöret i Österunda kyrka den första maj 1845 svarade den unge bonden Per Jansson från Bongsbo by att han inte var någon syndare. Kristus hade tagit bort hans synder i samma stund som han naglades fast på korset. Nattvardsgudstjänsten firade han enbart till minne av Jesu liv. Den nytillträdde komminister Arenander reagerade starkt, rop och skrik utbröt och Per Jansson hävdade högljutt att någon måste föra protokoll på vad som hände. Några dagar senare gick han till prästgården där Arenander hotade med gevär.[60] Runt Per Jansson från Bongsbo rasade välbeställda bondehushåll ned i ekonomisk misär, familjesilvret smälte bokstavligen samman på pantbankerna i Stockholm medan de frälsta bönderna vidhöll jansismens centrala trossats: de som trodde på Gud på rätt sätt var syndfria.

Under pingsten förvandlades ett läsaremöte hos bonden Anders Persson i Domta till en blodig föreställning när kyrkvärden Andersson i Bongsbo och den förre nämn-

demannen Strömberg med våld skulle hämta hem sina döttrar som hölls med janssoniterna. Kyrkvärden Anderssons döttrar var pigor hos Persson i Domta och den uppretade fadern slog Anna-Maria Stråle över munnen så blodet rann, bord och bänkar kastades genom fönstret medan männen hotade att skära halsarna av varandra.[61]

I många av konflikterna fanns inslag av både ekonomiska tvister och släktkontroverser. Strömberg är ett sådant exempel. Hans hustru Anna Ersdotter kom från ett välbärgat hem och hade varit gift tidigare och hade hela jordegendomen med sig in i äktenskapet med Strömberg liksom sin dotter Sara Mårtensdotter som alltså blev hans styvdotter. Både mor och dotter var anhängare till Erik Jansson. Sara som alltså Strömberg försökte få bort från Domtamötet var i sin tur gift med Anders Larsson i Hällby och de hade nu genom giftermålet mer eller mindre trängt undan Strömberg som saknade all egen tillgång på jord.

Erik Jansson hade alltså lyckats rymma och gömma sig i sin hembygd och endast Anna-Maria Stråle och hans hustru visste var.[62] Den alltmer desperate komminister Arenander, som antagligen kände pressen från den kungliga konseljen och från ett antal landshövdingar, biskopar och alltmer engagerade rikstidningar styrkte sig med brännvin innan han smög ut om natten för att leta efter Jansson i byarna i Österunda. I mitten av augusti trodde han sig veta att den efterlyste gömde sig i Klockargården. Som medhjälpare hade komministern med sig de värsta våldsverkarna från Domtaupproret. En ung kvinna hade iakttagit hur dessa möttes på natten vid ett vägskäl då kyrkvärden Anders Andersson i Bongsbo hade talat om hur han skulle till Klockargården för att ta itu med läsarepacket. Efter att Arenander hade brutit sig in i köket slet han under förödmjukande former upp pigorna Sofia Schön och Anna-Maria Stråle ur sängen. Framförallt blev Sofia Schön illa åtgången av prästen. I kaoset lyckades Arenander riva ner en väv och smeta smör på en sidenklänning. Kvinnorna slet sig lösa, prästen efter och med ett stadigt tag om håret på Schön tvingade han henne ut på en nattlig marsch till länsmannens bostad. Väl där krävde hon att vår dagboksförfattare, nämndemannen Anders Persson, skulle förteckna hennes sår och skador. Därefter följde långa rättsliga processer där pigan Schön stämde komminister Arenander och där konsistoriets representant kraftigt generades. Länsman Ekblom drev målet mycket hårt till de kvinnliga janssoniternas fördel och förklarade för prästen att denne inte hade en sådan ställning i samhället att han kunde ta sig in hos folk för att kontrollera socknens invånare. Ekblom menade att ”varje *medborgare*” (förf. kursiv) hade rätt till hemfrid. Arenander och hans medhjälpare dömdes för hemfridsbrott och övervåld.[63]

"Nöden är stor i jordiskt avseende hos oss men vår själanöd börjar bliva större."

Ett stort antal fastigheter ropades ut på exekutiv auktion under 1845 och efterföljande år. Ekblom höll dessa auktioner i sitt hem i Torstunaby gästgiveri. Fastighetsmarknaden var dock i det närmaste död och flertalet fastigheter bjöds ut åtskilliga gånger, ibland upp till 6–7 gånger utan några bud. Vissa gårdar såldes men köparen klarade inte av att betala utan fastigheten måste bjudas ut på nytt. Andra gårdar såldes till mycket låga priser, vilket i flera fall orsakade konkurser. Nämndemannen Anders Andersson i Sonkarby är ett sådant exempel. Han hade köpt ett antal större gårdar för höga belopp med lånade medel och fick knappt hälften tillbaka vid de exekutiva auktionerna. Till sommartinget vid Torstuna häradsrätt 1845 då Domtaupproret avhandlades inlämnade även Anderssons nämndemannakollega och granne, Anders Larsson i Hällby, en skrivelse där han förklarar att han ägt ett större jordbruk men att han efter fem på varandra följande missväxtår förlorat minst 1000 riksdaler för varje år. Både hans lösöre och hans fastigheter hade sålts på exekutiv auktion för mindre än halva värdet och nu var han ur stånd att betala sina kreditorer.[64] Den gård han ägt i Domta by hade köpts av komminister Arenander och sålts vidare till rusthållaren Anders Persson i Syllby, en av janssoniternas motståndare. Larsson i Hällby förlorade inte bara sin egendom utan även i likhet med nämndemannen Andersson i Sonkarby alla sina uppdrag. Både Anderssons och Larssons familjemedelemmar var anhängare av Erik Jansson.

Dessa två mäktiga och betrodda bönder med alla sina befattningar och sin nära relationen till såväl Erik Jansson som länsman Ekblom måste ha hindrat komminister Arenander från att genomföra en utrensning av den oroande läran. De var nämndemän, kyrkvärdar, satt i skolstyrelser och alla upptänkliga kommunala organ. När de nu försvann ifrån sina uppdrag kom detta att utnyttjas av Arenander vilken lyckades få in några av sina betrodda som han dessutom själv hade ekonomiska relationer till. De var dessutom motståndare till janssoniterna och indragna i ekonomiska tvister med dessa.[65]

I den gängse historieskrivningen, men kanske framförallt i mer populärt hållna framställningar, har bilden varit en kuvad fattig underklass av småbönder och torpare som stred mot präster och herrar för religionsfrihet och bättre ekonomiska förhållanden. Wejryd har dock visat att jansismen byggdes upp av *bondehushåll* och att unga pigor och drängar i rörelsen oftast ingick i sådana hushåll. Hon ser rörelsen som schismatisk och som en protest mot de mer konservativa bönderna.[66] Vi vill tillägga att Torstuna-Österunda läsare i hög grad tillhörde var *välbärgade* hushåll där husfadern i flera fall hade nämndemannapositioner. De

Österunda kyrka stod i centrum för en rad konflikter och uppror. Härinne vägrade jansoniterna att bekänna sina synder. Komministern N.A. Arenander vägrade att ge dem nattvarden och tog själv aktiv del i förföljelsen av jansoniterna. Foto Åke Johansson, Sundsvall.

var en integrerad del av bondebefolkningen och det är svårt att se oroligheterna som en huvudsaklig konflikt mellan konservativa och progressiva bondehushåll utan snarare tycks de vara en del i en större samhällelig frigörelseprocess. För och emot på det lokala planet i vårt undersökningsdistrikt handlade mer om tidigare konfliktlinjer där släktskap, familje- och ekonomiska relationer blev utslagsgivande.

Den 16 november 1845 uttryckte sockenstämman i Österunda (som nu helt gick på Arenanders linje) i en skrivelse att de var högst bekymrade över sina hustrurs, barns och tjänares gudfruktighet som genom läsarnas framfart började vackla. Arenander bad därför konungens befallningshavare att beordra Ekblom att förvisa alla de från Hälsingland hitkomna läsare och att till justitiekanslern anmäla till laga åtal de bönder och soldater hos vilka olovliga sammankomster till andliga övningar hållits och vilka alla spred gudsförsmädande läror. ”Nöden är stor i jordiskt avseende hos oss men vår själanöd börjar bliva större. Gud hjälpe oss! Därnäst vår älskade överhet.”[67]

I flera hushåll smög sig döttrar, pigor och en och annan husmor ut om natten för att delta i janssoniternas möten. Ett exempel är dagboksförfattarens kusin Britta-Cajsa Carlsdotter i Syllby som i hemlighet sympatiserade med janssoniterna och som senare hjälpte sin unga dotter Maja-Stina Olsdotter att undan fadern Olof Olsson rymma till USA.[68] Några söner anmälde komminister Arenander till domkapitlet eftersom han vägrade att skriva ut prästbetyg till dem. Arenander anförde att det var prästens plikt att hindra unga män att fara till Amerika när de kunde behövas för rikets försvar. Ett fall gällde den ovan nämnda familjen i Syllby där uppenbarligen stora delar av familjen var janssoniter. Arenander förklarade för domkapitlet att fadern Olof Olsson förbju-

dit prästen att ge sonen Jan Erik prästbetyg. Visserligen var sonen myndig men vanartig och uppstudsig och hade flera gånger rymt ur fäderneshuset för att ta tjänst hos läsarebonden i Klockargården. För sin predikolust hade han redan suttit i fängelse. När far och son samtalade om religion dömde sonen fadern till helvetet och fadern krävde nu att sonen stannade hemma för att hjälpa till samt att bättre lära sig gudsfruktan och seder.[69]

Många hushåll var i upplösning på grund av ekonomisk ruin och religiös extas, och vissa hushåll splittrades, i andra var alla övertygade om den nya läran medan några hade nog med de jordiska bekymren. Att så många kvinnor och ungdomar engagerade sig oroade inte minst komminister Arenander som betonade samhällets ordning genom husbondevälde och patriarkal ideologi. Hans argsinta anteckningar i husförhörslängderna om vilka som var janssoniter, brände böcker, okvädade de gamla trossatserna och envist hävdade sin syndfrihet blir dock begripliga mot bakgrund av att Torstuna södra länsmansdistrikt skakade i sina grundvalar.

Erik Jansson som nyss stått inför tinget i Hälsingland dömdes till fortsatt häktning i väntan på en ny rannsakning. Under transporten till Gävlefängelset fritogs han dock under spektakulära former där man försökte få det att se ut som mord genom att hälla ut blod från en slaktad get. Därefter vidtog en färd på skidor när Erik Jansson flydde genom Dalarna på väg till Norge och likt den svenske 1500-talskungen Gustav Vasa tvingades gömma sig under diverse golv. Från Norge skickade han det s.k. skidbrevet där han uppmanar sin församling att göra sig redo för ett uttåg. En första grupp gav sig också iväg till Amerika men led skeppsbrott strax utanför Öregrund och de återvände hem.[70]

Hemma i Torstuna stod ladugårdarna halvtomma inför den kommande vintern och Anders Persson sammanfattade detta år av missväxt och elände: *"Ja sådana år ger bonden grå hår"*.[71]

Förnya lån eller gå i konkurs – 1846

År 1846 artade sig till att bli det värsta året under fyrtiotalets kris både beträffande det ekonomiska läget och de religiösa motsättningarna. Sockenmagasinen var i stort sett tömda sedan vintern 1845 och mängder av bönder och soldater häftade i skuld för lånad säd i många år framåt. Viktiga skulder fanns också till spannmålsförsäljare i Västerås och till handelsmän i Enköping. Skatter och avgifter hade man fått anstånd med i samband med att nödhjälpen utgick.

I princip var allt lösöre utmätt hos många hushåll och utmätning av gårdarna hotade allt fler. Ett sätt för bönderna att rädda sina fastigheter undan exekutiv auktion var att ta nya lån hos Riksbanken för att täcka fordringarna på amortering av tidigare lån. I januari 1846 ansökte bonden Erik Jansson Myrén i Myrsjö om ett dis-

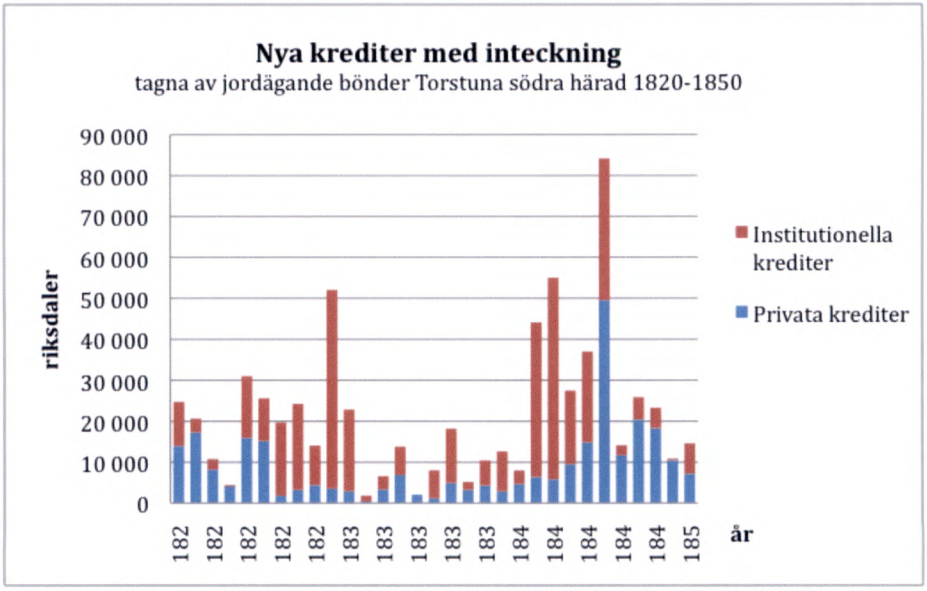

Källa: ULA, Torstuna häradsrätt, Inteckningsprotokoll. Nya inteckningar med anledning av krediter hos jordägande bondehushåll. Totalsummor i fasta priser, riksdaler riksgäld. Basår= 1914.

kontlån om 700 riksdaler från Riksbanken *"till betalande och infriande av det Diskontlån på 800 rdr varför bemälte Erik Jansson blivit lagsökt och under tiden gjort afbetalning men för närvarande icke kan prestera full likvid"*.[72] Länsmannen Ekblom såg dock faran i förfarandet. Bönderna fick vanligen avslag på sådana lån och under tiden hade de gamla lånen förfallit och ytterligare lagsökningar inkom. För att avhjälpa situationen agerade länsmannen tillsammans med kronofogden i distriktet och ansökte om anstånd med inbetalningarna hos Riksbanken för distriktets låntagande bönder.[73]

En av dem som hade gått gick i borgen för Myréns lån var svärfadern Per Olsson, en av Torstunas mer välbärgade bondepampar. Per Olsson kom från ett förmöget hem. Vid arvsskiftet löste han ut sin bror och övertog gården och av sin mor erhöll han en tung och dyrbar guldkedja. Han var kommunalt betrodd och tillsammans med en av bygdens riksdagsmän tillhörde han de egentliga sockenbankirerna, hans svåger var den förmögne men bankrutte Anders Andersson i Sonkarby. Fordringar mot Per Olsson börjar dyka upp i diarierna under 1845. Trots det alltmer pressade läget där

även hans hushåll tvingades begära statliga undsättningslån fortsatte han att köpa gårdar mitt under brinnande kris, intecknade dem vartefter, lånade ut och ingick borgensförbindelser, skrev på reverser och involverade sig i ett mycket stort antal affärstransaktioner. Per Olsson, gjorde dock en brakkonkurs och hans framgångssaga slutade på Ulleråkers hospital där han snart avled.[74] Medan den skuldsatte svärsonen Myrén, nyss hemkommen från New York tvingades av kyrkoherden att skriftligen avsvära sig jansismens trossatser.

Exodus – och likvidation

Källäget är för svagt för att våga säga om det redan bland de så kallade lundgrenianerna fanns eskatologiska förställningar. Under några månader i början av 1846 började uppbrottsstämning råda i Torstuna länsmansdistrikt och häradsrättens möten sträcktes ut långt in på nätterna. Flera av de absolut största konkurserna skulle nu behandlas, gäldenärer och olika ombud trängdes vid Karleby tingshus i Simtuna som hela tiden varit den samlingspunkt där krisårens alla processer skulle biläggas och där en rad ageranden beskrevs, dokumenterades, förhandlades och bedömdes. Mängder av aktörer samlades vid tingstillfällena antingen de begärde sina gårdar tillbaka från barnen, eller de hade stulit mat och foder eller slagit varandra blodiga i kristendomens namn. Häradsrättens domböcker blev allt tjockare.

Att så många människor i en bygd drogs in i rättsprocesser med varandra och mot varandra i både ekonomiska och religiösa tvister tärde mentalt. I sådana apokalyptiska samhällsklimat låg tanken på att starta om världen på nytt, att rentav skapa ett nytt tusenårsrike det nya Jerusalem på en plats långt bort från hembygderna, nära till för en kristen befolkning. Utifrån en kiliastisk synvinkel framhöll sig dessutom Erik Jansson som Guds utvalde med uppdraget att skapa det nya förbundet, att helt enkelt skapa ett himmelskt rike på jorden. Att det skulle byggas i Torstuna, i Alfta eller i Forsa var uteslutet. Alla som hade tillgång till Aftonbladet visste att sådana samhällen företrädesvis etablerades i USA.

Erik Jansson höll avskedstal från Norge och avseglade med destination New York. Hans församling uppmanades att följa efter och tiderna blev bråda att skaffa fram reskassa och att ordna upp alla skulder, hädanefter skulle egendomsgemenskap och ett nytt tusenårsrike råda. Med tanke på alla låne- och skatteskulder och invecklade ekonomiska relationer mellan de olika hushållen är det närmast omöjligt att få klarhet i den likvidation som distriktet genomgick. Ekblom spelade en stor roll genom att ordna försäljningar av egendomar som janssoniterna ägde. Med dessa medel kunde även soldaternas och tjänstefolkets skatteskulder

betalas. Rader av gårdar som nyss överlåtits på en arvinge såldes framför ögonen på föräldrar som lämnades kvar i Sverige. Protester och försök att få gåvobrev och arvsupplåtelser ogiltigförklarade möttes av en styvnackad Ekblom som ensidigt förde janssoniternas talan. Husförhörslängderna är bitvis oläsliga för denna tid eftersom ägarna till olika delar av en fastighet byttes ut i en väldig hastighet. Den som ena dagen köpt kunde nästa dag gått i konkurs och rättsläget beträffande den fasta egendomen var ytterst osäker.

I maj 1846 började landskansliets passavdelning i Västerås översvämmas av folk som sökte utrikespass.[75] Kärnan i Torstuna Österunda janssoniter var i hög grad släktingar till Erik Jansson och hans hustru Maja Stina Larsdotter. Janssons bröder Jan och Per med familjer utvandrade, men den yngste brodern Carl Jansson Lindevall fick utreseförbud på grund av sina omfattande skulder. Modern Sara Ersdotter reste liksom Maja Stinas far från Rung. Vi har utrett vidare släktskap och funnit att på Erik Janssons fars sida utvandrade även en rad kusiner och sysslingar.

Mot det nya landet

Erik Jansson, Maja Stina Larsdotter och deras barn nådde New York via Le Havre i juni 1846 och samtidigt började de första samlade grupperna segla iväg och de följdes av flera omgångar under de kommande åren.[76] Beräkningarna om hur många som utvandrade varierar men runt 1500 personer är ett rimligt antagande; de flesta kom från Hälsingland och ett tämligen stort antal från Dalarna. Från de dåvarande Västmanlands län utvandrade dels en rad släktingar, vänner och gamla trogna anhängare från Torstuna och Österunda dels en större skara från Nora socken.

För en bondebefolkning van vid fast mark under fötterna som i månader tvingades ut på öppet hav var överfarten påfrestande. Provisoriska utrymmen var inredda ovanpå lasten men trängseln av människor i alla åldrar var stor och folk blev sjuka och dog av näringsbrist och smittor av allehanda slag. För de döda barnen, mödrarna och åldringarna fanns ingen annan grav än havet. Varje skepp hade sin egen apostel som predikade att sjukdom och svaghet berodde på bristande tro och påbjöd fasta när situationen var som värst. Skaror av utmattade svenskar klev slutligen i land i New York. Ett kattrakande om den gemensamma pengakistan ledde till att den svenske konsuln ingrep för att se till att skaran av immigranter tog sig vidare. Vissa av de unga ensamstående männen hoppade dock av redan i New York, andra skeptiker följde med på färden upp via Hudsonfloden och de Stora sjöarna men stannade i Chicago, bland andra Erik Janssons äldsta bror Jan och hans

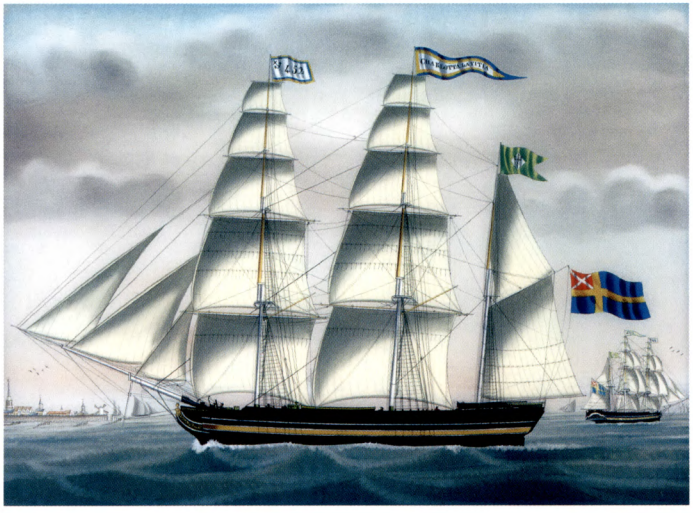

Briggen Charlotta var en av de segelskutor som fraktade jansoniterna från Sverige till New York. Originalet tillhör Länsmuseet Gävleborg.

familj.[77] Släktingar och vänner vandrade vidare till fots i väglöst land ytterligare dryga 30 mil för att nå den plats där utopin skulle förverkligas. På den påfrestande vandringen över prärien avled bland andra Erik Janssons mor Sara Ersdotter, den gamla lundgrenianen från Torstunaby.

Utopi i praktiken

Det nya Jerusalem, Tusenårsriket, eller det Nya Förbundet är kristendomens versioner av en gammal tanke om att det är möjligt att skapa en helt ny ideal värld på jorden. Liknande föreställningar återfinns i den grekiska mytologin, i Platons tankar om idealstaten, i klosterväsendet, och har senare formulerats litterärt i Thomas Mores Utopia och i Charles Fouriers tankar om falangstärer.[78] Vi finner den också i Henry Saint-Simons och Karl Marx socialism.[79]

Redan 1845 hade man utsett platsen för den kommande utopin i Henry County Illinois och köpt in betydande arealer odlingsmark, skogsmark, byggnadsplats och vattenfall. Markinköpen fortsatte kontinuerligt tills man ägde flera tusen hektar. På ägorna fanns persikoträd och andra fruktträd liksom skogar med sirapslönnar och ett vattendrag flöt genom området. En försvarlig mängd boskap, kor och får, men också grisar och fjäderfä anskaffades.[80] Aposteln Anders Andersson från Torstunaby skrev ett långt och triumferande brev hem till länsman Ekblom: ”Ty landet, som vi haver intagit, är stort och brett och är ett sådant land, att oss intet fattas som på jorden är.

Bishop Hill: Byggnad från fäboden Krusbo. Foto Iréne Flygare.

Ty det flyter av mjölk och honung, överensstämmande med Jeremias 3:19."[81]

Bishop Hill lades ut som en fyrkantig enhet med ett gatusystem i rutnät vilket skilde den från de mer organiskt framväxta små städerna i omgivningen. Kyrkan var en av de tidigaste uppförda byggnaderna och här skapades bostäder i källaren till kyrkan.[82] Det privata ägandet avskaffades, egendomsgemenskap infördes och kolonin organiserades som en kommunistisk enhet.[83] Man bildade ett enda stort matlag, en hushållsgemenskap och en lika stor trosgemenskap där gudstjänster tre gånger om dagen kallade in folket från ägorna. Familjer bodde tillsammans men i rum som saknade privata kök. Bishop Hill som samhälle var i flera avseenden att likna vid Fouriers falangstärer (särskilt efter uppförandet av den jättelika kollektiva stenbyggnaden med plats för över tusen personer). Bishop Hill som jordbruk liknar även sovjetväldets kolchoser i sin omfattning, organisation och produktion. Janssoniterna utvecklade en enastående flit och idoghet i sitt dagliga värv på samma vis som i andra kolonier där medlemmarna huvudsakligen var bönder.[84] Själva gick de klädda i enkla gammaldags kläder och vare sig detta var av nödtvång eller ett medvetet val så skilde de ut sig från omgivningen.[85] Kolonin Bishop Hill drogs dock snabbt in i den amerikanska marknadsekonomin. Kommersen frodades och man byggde en rad affärslokaler och hotell. Mark Holloway som jämfört de utopiska etableringarna i USA menar att ingen av dem lyckades så snabbt som Bishop Hill bygga upp ett sådant välstånd och en så blomstrande koloni.[86] Utomstående som besökte kolonin skrev hem till länsman Ek-

blom: ”Allting är väl rangerat och styres med utmärkt god ordning. Olydnad får aldrig visas, ty allenast för ett ord går den till helvetet som visar olydnad i något...”[87]

Typiskt för flera av de utopiska etableringarna var att de tvingades förhålla sig till rätten att bilda familj eftersom familjelojaliteten kunde komma i konflikt med lojaliteten med det nya samhället. Utopiska samhällen som i likhet med Bishop Hill avskaffat äganderätten förde detta resonemang vidare och förestavade att män inte längre skulle äga hustru och barn utan var och en inträdde i kolonin som egen individ. Sådana samlevnadsregler ledde till att sexualitet och reproduktion måste regleras. Jansson vacklade när det gällde sexualiteten i det att han ibland påbjöd en större frisläpphet och ibland försökte hålla den tillbaka hos sina medlemmar eftersom kvinnornas arbete hindrades av barnafödandet. Om kolonins kvinnor önskade gifta sig med någon utanför måste dock de styrande ge tillåtelse. Motkravet var att kvinnan ifråga inte fick lämna kolonin även om mannen så ville, vilket i praktiken innebar ett ingrepp i rätten att bilda familj.[88] Kvinnorna ägdes därmed egentligen av det storhushåll Erik Jansson och hans Maja-Stina Larsdotter förestod. Ett äktenskapsdrama blev också det som ledde till Erik Janssons våldsamma död. Hans kusin Lotta från Domta i Österunda ville gifta sig med en svensk äventyrare vid namn Roth. Han tilläts att gifta sig och bo i kolonin men önskade snart ta sin hustru och barn med sig därifrån vilket de styrande motsatte sig. Flera gånger kidnappade han Lotta som fritogs av kolonins män under vilda ritter som inte står den bästa Västernfilm efter. Till slut lyckades man gömma henne hos Erik Janssons bror Jan Jansson i Chicago.[89] En rättsprocess inleddes men väl inne i domstolsbyggnaden drog Roth sin pistol och sköt Jansson med ett skott rakt i bröstet.

Efter Erik Janssons död och under en period av stora ekonomiska påfrestningar införde den nya ledaren, Jonas Olsson från Ina, total avhållsamhet för att få ut maximal arbetsinsats av kvinnor och män. Trots att affärerna från början gick bra stod Bishop Hill som utopiskt experiment därefter inför sin egentliga upplösning och man beslutade sig för ett laga skifte, varigenom den gemensamma äganderätten formellt upphörde 1862. Ansvarig för att dela upp det nya Jerusalem i privata lotter blev Erik Lindström från Sonkarby.[90] Han var son till nämndemannen och den konkursande Anders Andersson och hemma i Sonkarby hade han sett Erik Janssons och Maja-Stina Larsdotters barn växa upp.

Över långa avstånd – ett nätverk sträckes ut

Inledningsvis beskrevs hur Erik Myrén och den före detta nämndemannen, kyrkvärden Anders Larsson med sin familj utvandrade till Amerika tillsammans med sina systrar och bröder i tron. Av dessa är några särskilt framträdande i källorna. Vilka var de och

hur gick det för dem? Myrén återvände till Torstuna till ett utblottat hem och försörjde sig därefter som snickare. Han flyttade med familjen till Stockholm efter en tid för att senare i livet flytta till Chicago med sina vuxna barn. Myréns syster och svåger Christina Jansdotter och Anders Andersson fortsatte resan till Bishop Hill. Andersson ansågs vara den främste predikanten i rörelsen och sattes att snabbt lära sig engelska. När koleran nådde Bishop Hill förintades hela familjen och begrovs i en massgrav. Likaså dog Erik Janssons hustru Maja-Stina Larsdotter i kolera och Erik Jansson gifte strax om sig. Anna-Maria Stråle, soldatdottern och pigan från Torstuna, som Arenander ansåg blivit svagsint av jansismen, och en av Erik Janssons stora beundrare förblev ogift och kolonin trogen, men bitter motståndare till dess uppdelning. Innan hon avled skrev hon och ungdomsvännen Mina Orström från Domta en liten bok om jansismens historia. Sofia Schön, Österundas uppstudsiga klockardotter och piga i Erik Janssons hushåll gifte sig i Bishop Hill med Jan-Erik Olsson (Silén) från Syllby, Arenanders försök att hindra honom från att utvandra lyckades inte. Jan-Erik hade en hög position i Bishop Hill men avvek från kolonin och hustrun. Sofia återvände senare till brodern i Alsike utanför Uppsala. Anders Larsson från Hällby tillhörde en av de mest uttalade avfällingarna i tron men blev en förgrundsfigur i grundandet av Swede Town i Chicago. Den forna bonden övertog här en läskedrycksfabrik men blev också den ivrigaste brevskrivaren.[91] Det må vara långt mellan Torstuna och Chicago men människans förmåga att manövrera över långa avstånd har visats många gånger under historien. Ganska snart dyker nämligen Anders Larsson på nytt upp vid Torstuna häradsrätt med Ekblom som ombud. Larsson låter från Chicago stämma Matts Mattsson i Hällby eftersom denne var skyldig Larsson sex riksdaler för körningen av en åker i Ulfsta by.[92]

Avslutning

Den religiösa rörelse som uppstod runt Erik Jansson har egentligen aldrig satts i samband med den omfattande missväxten och det ekonomiska sammanbrottet. Det var i Torstuna länsmansdistrikt som upprinnelsen och radikaliseringen av rörelsen skedde och det var där vi fann rötterna till rörelsen betydligt längre tillbaka i tiden. Missväxterna i början av 1840-talet var det bränsle som fick de radikala tankarna att övergå i ett hotande folkligt uppror som satte fart inte bara på de kyrkliga myndigheterna utan kom att nå ända upp i den kungliga konseljen. Missväxten 1845 i Torstuna utvecklade sig till en kris med påverkan nationellt och även internationellt med tusentals personer indragna över stora delar av Mälardalen,

Dalarna, Hälsingland och slutligen Amerika. I Bishop Hill, Henry County i Illinois genomförde man en egendomsgemenskap på bördiga marker där alla bodde tillsammans i ett storhushåll med Maja-Stina från Rung som utopins husmor. Drömmen om det nya Jerusalem föll dock sönder genom bittra konflikter, koleraepidemier och mord. Men från Bishop Hill, Galva och Chicago sträckte sig nu ett nätverk av relationer och ageranden över till byarna i Torstuna södra länsmansdistrikt.

Noter

1 Vi presenterar här ett delprojekt inom ramen för det större forskningsprojektet: *Resilience of subsistence: Agrarian households between society and nature, 1750–1900* (Finansierat av Vetenskapsrådet).

2 Erik Jansson som omnämns i versen kallade sig senare Myrén för att skilja ut sig från sin barndomsvän profeten Erik Jansson.

3 Akenson 2012; O´Grada et al 2007; Hobsbawm, 1996 [1962].

4 Se tex.: Herlenius 1900; Isaksson, 1969; Elmen 1976; Söderberg 1981; Barton, 1994, 2006. Fontander, 2011.

5 Jansson föddes 1808 i Biskopskulla (därav namnet Bishop Hill på den nya kologin i USA) i Uppsala län. Föräldrarna var bönder från Torstuna socken i dåvarande Västmanlands län där de var jordägare och där hela deras släkt fanns. Under dryga decenniet arrenderade de emellertid ett jordbruk under Landsberga översteboställe i Biskopskulla. De flyttade tillbaka till Torstuna 1820 då Erik var tolv år för att bli arrendatorer av ett fänriksboställe i kyrkbyn, Torstunaby. ULA Torstuna kyrkoarkiv: husförhörslängder 1771–848; Torstuna häradsrätt: lagfarter AIIb2.

6 Wejryd, 2002.

7 Domböcker, de lokala myndigheternas skrivelser och redogörelser, lagfarter och inteckningar gällande södra Torstuna härad och dess länsmansdistrikt.

8 Göranson, 1977. s. 48.

9 ULA Torstuna kyrkoarkiv: Sockenstämmoprotokoll 11/11. 1821 KI:1.

10 Enequist, 1975.

11 Se även Andersson Palm, Gadd, & Nyström 1998.

12 Torstunas befolkningsutveckling har kommenterats av Sundbärg i Emigrationsutredningens bilaga 5.

13 Sporrong, 1985.

14 Folkmängdens antecknande på landsbygden. Folkmängd uti Thorstuna församling. År 1846. http://rystad.ddb.umu.se:8080/Tabellverket/Tabverk.?Nex.t.

15 Flygare, 2000, 2009, 2012.

16 Uppgifterna baseras på 140 bouppteckningar upprättade mellan 1820 och 1850 efter avlidna skattebönder/bondhustrur i verksam ålder. Torstuna häradsrätt. Se Erikson avhandlingsmanus. Länsmannen J.E. Ekblom

verkade för såväl god tillgång på pengar för bondehushållen som ett väl bedrivet jordbruk. Han var en av dem som hjälpte till att ordna lån tillsammans med en av distriktets riksdagsmän som i parlamentet motionerade för möjligheterna till inteckning i fast egendom. Bladh, 1979. s. 306.

17 Jan var född i Tibble, Sara i Rung. ULA Torstuna kyrkoarkiv: Husförhörslängd 1771–1848. Torstuna häradsrätt: Lagfartsprotokoll.

18 Garfinkel vände sig mot funktionalismens tankar att samhället styrs uppifrån och att normaltillståndet kännetecknas av struktur och ordning. Den objektiva världen uppfattas som något som människor skapar tillsammans i vardagslivet. Garfinkel, 2006 s.46 f. Liknande tankar har förts vidare av Latour genom Actor Network Theory, (ANT) som också inspirerades av Tardes tankar om hur mikro/makro-distinktionen motverkar förståelsen av hur samhället fungerar. Latour 2007 s 142–45; Tarde, 2000 [1899] s. 84–85. Latour propagerar också för en metodologisk infallsvinkel där samhället ska studeras som en flat topologi, där allt agerande sker på samma plan och där varje aktör uppfattas som en mediator, vilken översätter och för vidare information.

19 Burt, 2016.

20 Jfr Beijbom, 1965, 1971; Widén, 1961.

21 Bladh, 1981 s. 301 f.

22 UUB: HS. G 60f; G 250 d,e. Brev till J. Ekblom och J. Sagström.

23 Aronsson, 1990.

24 Bredsdorff, 2003 s. 203ff, 2006 s. 63.

25 Bouppteckningar efter bönder avlidna i verksam ålder. Torstuna häradsrätt.

26 ULA: Uppsala domkapitel: skrivelser Torstuna: 28/12 1818. Visitation 30/5j 1819. Vol. V 130:2, 10/10. 1820 vol. V 130:2; ULA Torstuna kyrkoarkiv: protokoll 31/5 1818, 21/6 1818. 5/7, 1818, 4/10. 1818 vol. KI n. 1.

27 ULA Uppsala domkapitel: skrivelser från Torstuna församling nr 561. 10/10. 1820 vol. V 130:2

28 UM Torstunadagboken 22/4 1849, 11/5 1856.

29 ULA Uppsala domkapitel: 1134 Memorial från S. Wikman Casparsson Simtuna 4/7 1820 vol. V 130:2

30 ULA Uppsala domkapitel: skrivelser från Torstuna församling18/3 1825 vol. V 130:2.

31 ULA Uppsala domkapitel: Skrivelser från Härnevi församling, 18/5 1826. Församlingsbornas vädjan brev dat. Härnevi socken 4/6 1826 vol. E V:39.

32 ULA Torstuna kyrkoarkiv: husförhörslängd AI:13b s 51. På s. 49 antecknas även S. Ersdotter också som lundgrenian.

33 ULA Uppsala domkapitel: (1134) memorial från S. Wikman Casparsson Simtuna 4/7 1820 vol. V 130:2; skrivelser Torstuna, 18/3 1825 vol. V 130:2. Från Härnevi, 18/5 1826; 4/7 1826 vol. E V:39; ULA: Härnevi kyrkoarkiv, husförhörslängder och födelseböcker 1765-1850; UUB: HS: EJ levnadsbeskrivning i Herlenius saml.

34 Stråle & Westberg, 1902.

35 Torstuna häradsrätt: Lagfartsprotokoll 1841–1860 AIIb:3. nr 27 5/11 1841.

36 Wejryd, 2002.

37 ULA Uppsala domkapitel: skrivelser från Österunda: nr 239. 16/3 1843 vol E V: 97 3. 1820–1849. Sockenstämmoprotokoll, Österunda nr 239 16/3 1843.

38 Det ihållande regnet kommenteras av sändebudet Francois Rouel, i "Minnen från en vistelse i Stockholm 1844–45"(kröningsceremonierna vid Oskar I:s kröning gick knappast att genomföra).

39 UM Anders Perssons dagbok, 5/8. 1844.

40 ULA Österunda kyrkoarkiv: husförhörslängd 1842–1846.

41 Arenanders farfar ägde ett rusthåll i Råby Biskopskulla som vid denna tid brukades av NAAs farbror. Det är högst troligt att de båda kontrahenterna träffades när Erik JanssonJ som barn bodde där. Mellan Landsberga by och Råby är avståndet försumbart.

42 ULA Torstuna häradsrätt: utmätningsdiarier 1844–49.

43 ULA Torstuna häradsrätt: exekutionsdiarier 1844–50. Vol. CII:3 25/1 1844. J. Mattsson var då redan avliden. Även Janssons mor var instämd i andra utmätningsmål.

44 ULA Kronofogden i Väsby fögderi vol. EIII:3: rapporter från underordnade 1841–1880.

45 Den undsättningshjälp som utgick från statsmakten lämnades till 90 procent till dessa län och omfattade närmare en fjärdedel av områdets spannmålsvärde. Jfr Gadd, 2009; Utterström, 1957; Lundsjö, 1975.

46 UM Anders Perssons dagbok 20/7 1845.

47 ULA Torstuna häradsrätt: konkurser ingivna till Svea hovrätt huvudserie FIVb.

48 ULA Torstuna häradsrätt: tingsprotokoll under år 1845.

49 Av den totala folkmängden i socknen på 1560 personer var detta 22 %. Behovet av brödföda angavs till minst 2000 tunnor säd, till nästa års skörd. ULA Torstuna kyrkoarkiv: sockenstämma 28/9 1845 KI:3, 1845–55.

50 ULA Österunda kyrkoarkiv: sockenstämma 5/10 1845.

51 Även vissa utsatta bondehushåll led brist på mat, så hade exempelvis Per Persson och Anna Greta Ersdotter, bönder i Spånga by, av Statsverket fått brödföda och utsäde till ett värde av 36,37 Riksdaler banco. De hade också polletterat mjöl till sina fattige arbetshjon att utgå av Per Perssons hemman 4, 27 i samma mynt. ULA. Torstuna häradrätt: konkurser ingivna till Torstuna häradsrätt 1847 FIV:8a.

52 Kungl Maj:ts Befallningshavandes uti Västmanland läns ämbetsberättelse 1844–47.

53 Nödhjälpen bekostades av medel från en särskild fond för undsättning, spannmålskreditivfonden. Socknarna erhöll nödhjälpen dels som lån och dels som gåvomedel, framför allt i spannmål men också i pengar. Lånen togs utan ränta och skulle betalas tillbaka till Statsverket under tre år. Sockenbor som erhöll lån betalade i sin tur tillbaka till den egna socknen.Lundsjö 1975, s. 94f, Utterström 1957, s. 383 ff.

54 ULA Österunda kyrkoarkiv: sockenstämma 15/2 1846.

55 ULA Landskansliet i Västmanlands län: DXIII nr 4, 1844–47.

56 ULA 16/12 1845.Torstuna häradsrätt: lagfartsprotokoll 1841–1860 AIIb:3. I Bishop Hill tog de sig familjenamnet Stoneberg.

57 Förvärv av hemman i andra socknar gjorde att man slapp begära pass för resor mellan sina fastigheter.

58 Wejryd, 2002 s. 158.

59 ULA Österunda kyrkoarkiv: sockenstämmoprotokoll 9 /1 1845.

60 ULA Torstuna häradsrätt: tingsprotokoll 21/5 1845 nr 14.

61 ULA Torstuna häradsrätt: tingsprotokoll 7/11 1845 (111).

62 Stråle & Westberg, 1902.

63 ULA Torstuna häradsrätt: tingsprotokoll 7/11 1845 nr 48, 92; 19/2 1846 nr 55, 72, 73; 24/4 1846 nr 132.

64 ULA Torstuna häradsrätt: tingsprotokoll 5/11 1845 nr 1 och 2; 3/6 1846 nr 19, 20, 21. Konkurser ingivna till Svea hovrätt huvudserie FIVb.

65 De aktiva motståndarna som träder fram i källorna är: Anders Persson i Syllby, Anders Andersson i Norr Bongsbo, förre nämndemannen Erik Strömberg. Persson i Syllby var förmyndare för en av Anders Larssons döttrar och Larsson ville få honom utbytt.

66 Wejryd ,2002 s 71, 131.

67 ULA Österunda kyrkoarkiv: sockenstämma 16/11 1845.

68 ULA Österunda kyrkoarkiv: husförhörslängd 1842–46.

69 ULA Domkapitlet: skrivelser från Österunda och Nysätra 1820–1849 E V: 97 3/5, 11/5 1846.

70 Skeppet Ceres. Se http://collections.carli.illinois.edu/cdm/ref/collection/npu_sahq/id/3932.

71 UM. Torstunadagboken, Nyårsaftonen 1845.

72 ULA Torstuna häradsrätt 1845–51 FIVb:3: konkursakter inlämnade till Svea hovrätt.

73 "*...inte allenast till förekommande af ökadt lidande för gäldenärerna och borgensmännen under de tryckande påföljderna av sistlidit års missväxt, och till förekommande av dessas undergång utan och för att afböja för Diskontverkets möjligen uppkommande förluster...*" ULA Landskansliet DIII 302 1846:V.

74 ULA Torstuna häradsrätt: Per Olssons konkurs 1847. Konkursakter ingivna till Svea hovrätt 1845–51 FIVb:3. Vid de stora konkurserna uppstod svårlösta och utdragna tvister mellan konkursförvaltarna och bondhustrurna. De senare hade laglig rätt att som enskild egendom behålla de arvsmedel de fått från sina föräldrar. Problemet var dock om pengarna kunde tolkas ha använts av båda makarna i olika egendomstransaktioner. I flera led kunde mödrar, döttrar och dotterdöttrar processa med konkursboets manliga företrädare om arvegods. Tvisterna kom att handla om huruvida konkursen enbart berodde på husbondens agerande eller om husmor varit med i besluten. Konkurs-

förvaltarna försökte bland annat hävda att husmödrarna misskött sin roll och slösat med alltför mycket spannmål till djuren. Pigor, drängar och grannar kallades som vittnen för att förklara hur hushållningen bedrivits.

75 ULA Landskansliet i Västmanlands län: passjournal EV nr 11 1844–46. Förutom de som kom från Torstuna länsmansdistrikt så kom en grupp från Nora församling i nordöstra Västmanland. Delar av denna skara kan vi knyta till Ekbloms hustrus brorsbarn – i detta hushåll fanns flera pigor och drängar inflyttade från Hälsingland.

76 http://collections.carli.illinois.edu/cdm/ref/collection/npu_sahq/id/3932

77 Brev till Ekblom från; A. Larsson 19 okt 1846. De brev som här refereras till ingår i Anna Lindewalls samling i Uppsala landsarkiv. Delar av brevsamlingen är dock förkommen på 1970-talet. A. Widén utgav dock väsentliga delar av samlingen redan 1961.

78 Ambjörnsson, 2004.

79 Engels, 1880.

80 Brev till Ekblom från: A. Larsson 9 juli 1847; A. Andersson 30 nov. 1847.

81 Brev till Ekblom från: A. Andersson 9 /2. 1847.

82 Medlemmarna köpte också tomter i det närbelägna Galva (Gävle) som har en helt annan arkitektonisk utformning.

83 ”Allting hetes vara samfällt och den ene har inte mer än den andra. Behöver någon kläder, så är det blott att gå till styrelsen, så får de gå till förrådet och uttaga vad som behövdes. Matlagningen och spisningen sker i trenne kök. Ingen arbetar mera än han vill.” Brev till Ekblom från: A. Larsson 9/7 1847.

84 Jfr Holloway, 1966 s. 160 ff.

85 Brev till Ekblom från: A. Larsson 1/7 1849.

86 Holloway, 1966 s.169.

87 Brev till Ekblom från: A. Larsson 9/7 1847.

88 Brev till Ekblom från: A. Larsson 1/7 1849.

89 Jfr Buttler-Wall, 2005 samt Anders Larssons brev infört i *Aftonbladet* 1850-11-02.

90 Brev till Ekblom från: E. Lindström 16/11 1862, 3/6 1867; från: AM. Stråle 7/5 1867. Erik Lindström var son till den konkursade Anders Andersson i Sonkarby.

91 Beijbom, 1971.

92 ULA Torstuna häradsrätt: tingsprotokoll 7–10 juni 1848. prot.nr 23. Fullmakt av AL daterad Chicago den 3/5 1848.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Uppsala landsarkiv (ULA):

Anna Lindewalls samling:

Brev till Ekblom från: A. Larsson, A. Andersson, E. Lindström, AM Stråle.

Härnevi kyrkoarkiv: husförhörslängder och födelseböcker 1765–1850.

Kronofogden i Väsby fögderi: VOL EIII:3, Rapporter från underordnade 1841–1880, Exekutionsdiarier 1844–50 Vol C II:3.

Länsstyrelsen i Västmanlands län, Landskansliet: Underlag till femårsberättelse DXIII nr 4, 1844–47, Inkomna skrivelser DIII 302 1846:V, Passjournaler EV nr 11 1844–46.

Torstuna häradsrätt: Bouppteckningar, Konkurser ingivna till Torstuna häradsrätt 1847 FIV:8a, Konkurser ingivna till Svea hovrätt huvudserie 1845–51 FIVb:3, Lagfartsprotokoll 1819–1840 AIIb: 2, Lagfartsprotokoll 1841–1860 AIIb:3., tingsprotokoll 21 maj 1845 (nr 14), 5 nov 1845 (nr 1, nr 2), 7 nov 1845 (nr 19, nr 48, nr 92, nr 92, nr 111) feb. 1846 (nr 55, nr 72, nr 73), 24 april 1846 (nr 132), 3 juni 1846 (nr 19, nr 20, nr 21), 7–10 juni 1848 (nr 23).

Torstuna kyrkoarkiv: Husförhörslängder 1771–1848, sockenstämmoprotokoll 31 maj 1818, 21 juni 1818, 5 jul. 1818, 4 okt. 1818. Vol. KI n. 1, 11 nov. 1821 KI:1, 28 sept 1845 KI:3.

Uppsala domkapitel: Skrivelser från Torstuna församling Vol.130:2, 28 dec 1818, visitation 30 maj 1819, 10 oct. 1820, 18 mars 1825, memorial från S. Wikman Casparsson Simtuna 4 jul 1820. Skrivelser från Härnevi församling Vol. E V:39. 18 maj 1826, 4 juli 1826. Skrivelser från Österunda o Nysätra. Vol. E V: 97 3. 16 mars 1843 (nr 239), 11 maj 1846.

Österunda kyrkoarkiv: Husförhörslängd 1842–1846, sockenstämmoprotokoll 16 mars 1843, 9 jan 1845, 5 okt 1845, 16 nov 1845, 15 febr 1846.

Uppsala universitetsbibliotek (UUB):

HS: G 60f; G 250 d, e. Brev till J. E Ekblom och J. Sagström.

HS: Erik Janssons levnadsbeskrivning i Herlenius samling.

Stiftelsen Upplandsmuseets arkiv (UM):

Torstunadagboken 22 april 1849, 11 maj 1856.

Tabellverket

Folkmängdens antecknande på landsbygden. Folkmängd uti Thorstuna församling. År 1846. http://rystad.ddb.umu.se:8080/Tabellverket/Tabverk.?Nex.t

Litteratur

Aftonbladet 1850-11-02.

Akenson, Donald Harman, 2012: *Ireland, Sweden and the great European migration, 1815–1914*. Liverpool.

Ambjörnsson, Ronny, 2004: *Fantasin till makten. Utopiska idéer i Västerlandet under fem hundra år*. Stockholm.

Aronsson, Peter, 1990: *Ropande pigor och läsande bönder: bidrag till tolkningen av de sociala och politiska dimensionerna av åkianismen och ropareröreisen – två väckelserörelser före 1850*. Växjö: Växjö stiftshistoriska sällskap.

Barton, Arnold H., 1994: *A folk divided: Homeland Swedes and Swedish Americans, 1840–1940*. Carbondale.

Barton, Arnold H., 2006: *The old country and the*

new: Essays on Swedes and America. Carbondale.

Beijbom Ulf. 1965: "Anders Larsson, immigrant pioneer in Chicago." I: *Swedish-American Historical Quarterly.* Vol. 16, no. 3. s. 155–170.

Beijbom, Ulf, 1971: *Swedes in Chicago. A demographic and social study of the 1846–1880 immigration.* Uppsala: Studia historica Upsaliensia.

Bladh, Arvid (1979). *Tre sockenkrönikor: Härnevi, Torstuna, Österunda. Enköping.* (Torstuna hembygdsförening).

Bladh, Arvid, 1981: *Två sockenkrönikor: Sparrsätra, Bred* (Enköping: Sparrsätra-Breds hembygdsförening).

Bredsdorff, Thomas, 2003: *Den brogede oplysning.* Köpenhamn.

Bredsdorff, Thomas, 2004: "A Moravian Brother in Greenland." I: Bredsdorff, Thomas & Mai, Anne-Marie (eds), *Enlightened networking: import and export of Enlightenment in 18th century Denmark.* Odense. s. 49–64.

Burt, Ronald S., 2016: *Note on time compression in social networks.* Chicago.

Butler-Wall, Brita, 2015: "Anna Sophia: Memoir of a Prophet's Wife". I: *Swedish American Historical Society* (2015) v. 66. No. 3, s. 151–176. http://collections.carli.illinois.edu/cdm/ref/collection/npu_sahq/id/6227.

Engels Frederick, 1880: *Socialism: Utopian and Scientific.* https://www.marxists.org/archive/marx/works/1880/soc-utop/ch01.htm

Elmen, Paul, 1976: *Wheat flour Messiah: Eric Jansson of Bishop Hill.* Carbondale.

Enequist, Gerd (1975). *Mälarlänens lantbebyggelse enligt det äldre ekonomiska kartverket.* Stockholm.

Flygare, Iréne A., 2000: Jord som framtida öde: uppländska familje- och egendomsrelationer under 1800-talet. I *Uppland.* Upplands Fornminnes- och hembygdsförbunds årsskrift. s.55–90.

Flygare, Iréne A., 2009: "Mors sonhustru. Familje- egendoms- och genusrelationer speglade i en dagbok från Torstuna". I: *Agrarhistoria på många sätt: 28 studier om människan och jorden.* Stockholm. s. 305–326.

Flygare, Irene A., 2012: "Farmors ko. Om hushåll och försörjning. Om kvinnor och män i en uppländsk bondedagbok från 1840-talet." I: *Uppland.* Upplands Fornminnes- och hembygdsförbunds årsskrift s. 153–196.

Fontander, Björn, 2011: *De lydiga kreaturen i Bishop Hill: En religiös fanatikers uppgång och fall.* Stockholm.

Rouel, Francois. Minnen från en vistelse i Stockholm 1844–45.

Gadd, Carl Johan, 2007: "On the Edge of a Crisis: Sweden in the 1840s". I: Gráda, Cormc Ó, Paping, Richard & Vanhaute, Eric (Eds.): When the potato failed. Causes and effects of the "last" European subsistence crisis, 1845-1850. Turnhout. S. 313–342.

Garfinkel, Harold, 2006: *Seeing Sociologically. The routine grounds of social action.* (Introduced by Ann W. Rawls.) Colorado.

Göranson, Ulla, 1979: *Kulturlandskap och samhällsförändring.* Stockholm.

Hellstenius, John, 1871: "Skördarna i Sverige". *Statistisk tidskrift* 29. Kongl. Statistiska-centralbyrån.

Herlenius, Emil, 1900: *Erik-Jansismens historia.* Diss. Uppsala: Univ.[2000. Nytryck. Falukuriren].

Hobsbawm, Eric J., 2000[1962]: *Age of revolution, 1789–1848.* London.

Holloway, Mark, 1966: *Utopian Communities in America, 1680–1880.* New York.

Isaksson, Olov, 1969: *Bishop Hill. Svensk koloni på prärien.* Stockholm.

Kungl Maj:ts *Befallningshavandes uti Västmanland läns ämbetsberättelse 1844–47.*

Latour, Bruno, 2007: *Reassembling the social: An introduction to actor-network-theory.* Oxford.

Lundsjö, Olle. 1975. *Fattigdomen på den svenska landsbygden under 1800-talet.* Stockholm

Gráda, Cormic Ó, Paping, Richard & Vanhaute, Eric (Eds.) 2007: *When the potato failed. Causes and effects of the "last" European subsistence crisis, 1845-1850.* Turnhout.

Palm, Lennart Andersson, Gadd, Carl-Johan & Nyström, Lars (1998). *Ett föränderligt agrarsamhälle: Västsverige i jämförande belysning.* Göteborg.

Sporrong, Ulf (1985). *Mälarbygd: agrar bebyggelse och odling ur ett historisk-geografiskt perspektiv.* Stockholm: Univ.

Stråle, Anna Maria & Westerberg, Wilhelmina, (red.)1902: *Erik Jansonisternas historia.* Galva.

Sundbärg, Gustav. 1910: *Emigrationsutredningens bilaga 5.* Stockholm.

Söderberg, Kjell, 1981: *Den första massutvandringen: en studie av befolkningsrörlighet och emigration utgående från Alfta socken i Hälsingland 1846–1895.* Umeå.

Tarde, Gabriel de, 2000[1899]: *Social laws an outline of sociology.* Ont.: Batoche.

Utterström, Gustav. 1957: *Jordbrukets arbetare: Levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten av 1800-talet.* Stockholm.

Wejryd, Cecilia, 2002: *Läsarna som brände böcker: Erik Janson och erikjansarna i 1840-talets Sverige.* Stiftshistoriska kommitten. Uppsala.

Widén, Albin, (red.) 1961: *När Svensk-Amerika grundades: emigrantbrev.* Stockholm. [Vasa orden av Amerika].

Wik, Erik: *New Light on the Erik Janssonists' emigration 1845–1854.* http://collections.carli.illinois.edu/cdm/ref/collection/npu_sahq/id/3932

Iréne A. Flygare är docent i agrarhistoria vid Sveriges lantbruksuniversitet och forskningschef vid Upplandsmuseet.

Marja Erikson är antikvarie vid Upplandsmuseet och doktorand i ekonomisk historia vid Uppsala universitet.